

ΣΙΑΔΗ

Saar LB
Landesbank Saar Girozentrale
Institut für Alte Geschichte
der Universität des Saarlandes

Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

P.R. FRANKE – W. LESCHHORN – B. MÜLLER – J. NOLLÉ

ΣΙΔΗ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣΚΟΠΙΑ, ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΜΙΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ

Συμβολή για μια έκθεση στις πόλεις:
Saarbrücken, Homburg, München, Kiel, Wien,
Augsburg, Aalen, Wuppertal, Budapest, Αθήνα
Landesbank Saar Girozentrale, Saarbrücken
Institut für Alte Geschichte
der Universität des Saarlandes
Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Αθήνα 1990

Ο χάρτης του χώρου των ανασκαφών της Σίδης βρίσκεται στο τέλος του βιβλίου.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η επιστήμη δεν γνωρίζει σύνορα! Γι' αυτό και αποτελεί για μένα μεγάλη χαρά το γεγονός ότι θα παρουσιασθεί και στην Αθήνα η έκθεση για τη Σίδη, που διοργανώθηκε από το Institut für Alte Geschichte του Πανεπιστημίου του Saarland, μετά τις επιτυχείς περιόδους της στις πόλεις: Saarbrücken, Homburg, Μόναχο, Κίελο, Augsburg, Aalen, Βιέννη, Wuppertal και Βουδαπέστη. Σκοπός της έκθεσης είναι η παρουσίαση των νομισμάτων της αρχαίας αυτής ελληνικής πόλης, που σήμερα ανήκει στην Τουρκία, ως τεκμηρίων του πολιτικού, οικονομικού, πολιτισμικού και θρησκευτικού βίου της για μία περίπου χιλιετία. Το πλούσιο φωτογραφικό υλικό που την πλαισιώνει διευκολύνει τον επισκέπτη στην πληρέστερη ενημέρωσή του. Ευτυχής συγκυρία έδωσε στο Institut für Alte Geschichte, χάρη στη γενναιοδωρία της Landesbank Saar, τη δυνατότητα της πρώτης επιστημονικής μελέτης ενός μεγάλου «θησαυρού» ελληνιστικών τετραδράχμων που εξέδωσε το Νομισματοκομείο της Σίδης. Τα πορίσματα της νομισματικής αυτής έρευνας που σχολιάζονται από τον δρ. Wolfgang Leschhorn παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον για τη μεθοδολογική τους προσέγγιση και την επιστημονική τεκμηρίωση, ωστόσο η σημασία τους γίνεται απόλυτα αντιληπτή μόνο σε συσχέτιση με τα νομίσματα και τις μαρτυρίες άλλων εποχών και με τις εικόνες των αρχαιοτήτων της Σίδης.

Είμαι βαθειά ευγνώμων σε ιδρύματα, συναδέλφους και άλλους φορείς που μας συνέδραμαν κατά την προετοιμασία της έκθεσης, όπως στην Landesbank Saar Girozentrale, στη Βαυαρική Κρατική Νομισματική Συλλογή, στο Institut für Altertumskunde του Πανεπιστημίου της Κολωνίας, σε συλλέκτες, στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Saarland και στις διάφορες υπηρεσίες του για την προετοιμασία των φωτογραφικών πινάκων, στο Υπουργείο Εξωτερικών στη Βόννη και το Υπουργείο Πολιτισμού του Saarland για την οικονομική τους ενίσχυση, στη Landesbank Saar για τη δυνατότητα χρησιμοποίησης του φωτογραφικού υλικού και σε Τούρκους συναδέλφους για την παραχώρηση φωτογραφιών και άλλου υλικού.

Στην Ελλάδα οφείλω να ευχαριστήσω εγκάρδια τον διευθυντή του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών καθηγητή Μιχάλη Σακελλαρίου, ακαδημαϊκό, που έθεσε υπό την αιγίδα του Κέντρου την έκθεση, καθώς και τη δρ Κατερίνη Λιάμπη για τις επίπονες προσπάθειες που κατέβαλε για τη διοργάνωση της έκθεσης στην Αθήνα. Ευχαριστώ επίσης τις δρ Κατερίνη Λιάμπη και Δέσποινα Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου που ανέλαβαν τη μετάφραση του γερμανικού κειμένου στα ελληνικά. Ο κύριος Ι. Μαζαράκης-Αινιάν και ο κύριος Δ. Μινώτος ως δεχθούν την ευγνωμοσύνη μου για τη διάθεση των ωραίων χώρων του Ιστορικού Μουσείου (Παλαιά Βουλή) όπου άλλωστε, πριν από είκοσι χρόνια, έκανα την πρώτη μου διάλεξη στην Ελλάδα!

Για την οικονομική στήριξη της έκθεσης και την έκδοση του τεύχους στην Αθήνα εκφράζονται θερμότερες ευχαριστίες στον κύριο Ιωάννη Κωστόπουλο, πρόεδρο του Ιδρύματος «Ι.Φ. Κωστοπούλου» και στη Γερμανική Πρεσβεία της Αθήνας.

Ελπίζω η μακροχρόνια επιστημονική συνεργασία Ελλάδας και Γερμανίας να συνεχισθεί αδιάλειπτα και στο μέλλον.

Peter Robert Franke

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΩΝ

*«Εδώ, μέσα στα βότσαλα, βρήκαμε ένα νόμισμα»
[Σεφέρης, Μποτίλια στο πέλαγο]*

Τα κείμενα που συγκεντρώνονται στον μικρό αυτό τόμο –συνοδευτικό της έκθεσης– έχουν σκοπό να παρουσιάσουν, σε μια κατά το δυνατό συνθετική εικόνα, τις νομισματικές, επιγραφικές και ιστορικές μαρτυρίες που αφορούν στην αρχαία ελληνική πόλη Σίδη. Η μετάφραση των γερμανικών κειμένων κρίθηκε αναγκαία για τον επισκέπτη της έκθεσης που επιζητά μια πιο ουσιαστική σχέση με τα αντικείμενα, μια ολοκληρωμένη εικόνα για την ιστορία της πόλης και την καθημερινή ζωή των κατοίκων της, αλλά και την «περί καλοῦ» αίσθησή τους.

Οι μεταφραστές απέφυγαν να παρέμβουν στο πρωτότυπο κείμενο, το οποίο ακολούθησαν όσο γινόταν πιο πιστά, με κάποιες ωστόσο διορθώσεις σε τυπογραφικές ή άλλες αβλεψίες της πρώτης έκδοσης. Θεωρήθηκε σκόπιμο να δοθούν στον Έλληνα αναγνώστη τα ίδια τα αρχαία κείμενα –φιλολογικά ή επιγραφικά– στη θέση των γερμανικών μεταφράσεων και να γίνει κάποια βιβλιογραφική ενημέρωση.

Πέρα από την τυπική αυτή εργασία, η μέσα από τη μετάφραση προσέγγιση της Σίδης, που η ζωή της ανά τους αιώνες ξετυλίχθηκε, «κινηματογραφικά» θα μπορούσε να πει κανείς, μπροστά μας, αποτέλεσε μια ενδιαφέρουσα αλλά και συγκινητική συνάμα εμπειρία.

Κατερίνη Λιάμπη – Δέσποινα Παπακωνσταντίνου-Διαμαντιούρου

Εισαγωγή

PETER ROBERT FRANKE

(Μτφρ. Κατερίνη Λιάμπη)

Σχετικά με την ιστορία και τον καθημερινό βίο των αρχαίων πόλεων της Μ. Ασίας δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες από τους ιστοριογράφους της ελληνικής και ρωμαϊκής εποχής. Το ενδιαφέρον τους επικεντρώθηκε στην «οικουμενική» ιστορία, εφ' όσον ασχολήθηκαν με την κάλυψη κοσμοϊστορικών γεγονότων και την προβολή διακεκριμένων προσωπικοτήτων, που καθόρισαν το ιστορικό γίνεσθαι, δηλ. περιέγραψαν διεξοδικά τους Περσικούς πολέμους, την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου και την ρωμαϊκή επικυριαρχία. Γι αυτό το λόγο οι πολυάριθμες ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας –με εξαίρεση ίσως το Πέργαμο, την Έφεσο και μερικές άλλες– αγνοήθηκαν από την ιστοριογραφία, επειδή οι δραστηριότητες τους ήταν περιορισμένες τοπικά. Οι ευκαιριακές αναφορές των πόλεων αυτών σε φιλολογικές πηγές δεν μπορούν να μας δώσουν μια πλήρη εικόνα της εξέλιξής τους. Σπάνια μαρτυρούνται η ζωή και ο θάνατος των πολιτών, η οικονομία και το εμπόριο, η τέχνη, η θρησκεία και ο πολιτισμός τους γενικώτερα. Οι αρχαιολογικές έρευνες συμβάλλουν αποφασιστικά στην αποκατάσταση της πολεοδομικής σύνθεσης αυτών των πόλεων, με τα κτήρια, τις πλατείες, τις οδούς και τα νεκροταφεία τους. Οι επιγραφές και τα νομίσματα που προέρχονται από τα όρια μιας πόλης και τα περίχωρά της βοηθούν στην διαμόρφωση μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας της ζωής της. Μέσα από τα κείμενα των επιγραφών προσεγγίζουμε με αμεσότητα την καθημερινή ζωή των πολιτών, τις σχέσεις ανδρών-γυναικών, τις θρησκευτικές δοξασίες, τη διοικητική διάρθρωση και τις σχέσεις των ελληνιστικών μοναρχών ή, αργότερα, των ρωμαίων αυτοκρατόρων, με τις πόλεις. Η απαρτίθιση ανθρωπωνυμίων και τίτλων δημοσίων υπαλλήλων στα επιγραφικά κείμενα βοηθούν όχι μόνο στη γλωσσολογική έρευνα, αλλά και στην κατανόηση της ιστορίας της συγκεκριμένης πόλης ή του οικισμού.

Τα νομίσματα, αργυρά ή χάλκινα, ως φορείς παραστάσεων και επιγραφών κατοχυρωμένων επίσημα από την εκδότρια αρχή, την πολιτεία, αποτελούν μια άλλη πηγή πληροφοριών: αφ' ενός μας καθιστούν γνώστες των θεσμών, αφ' ετέρου προβάλλουν αρχιτεκτονικά οικοδομήματα ή έργα τέχνης που κοσμούσαν την πόλη. Παράλληλα στα νομίσματα αποτυπώνονται οι αγώνες προς τιμήν θεών, αυτοκρατόρων ή εξεχόντων πολιτών, όπως επίσης και οι σχέσεις με τις γειτονικές πόλεις ή τη μακρινή Ρώμη. Η κυκλοφορία των νομισμάτων σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές οδηγεί σε ασφαλή συμπεράσματα για την οικονομική ευρωστία, την άνθιση του εμπορίου και γενικώτερα το υψηλό βιοτικό επίπεδο μιας πόλης, εφ' όσον πόλεις που εξέδιδαν πολυάριθμα νομίσματα διέθεταν και πλούτο. Στα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας οι Έλληνες της Μ. Ασίας, ιδιαίτερα εναισθητοποιημένοι σε εθνικά θέματα, υιοθέτησαν νομισματικές παραστάσεις και επιγραφές όπου πρόβαλαν με υπερβολή τις πόλεις τους.

Αντίθετα προς τα νομίσματα τα οποία βρίσκονται μεμονωμένα και τυχαία, τα ανασκαφικά νομίσματα αποτελούν πολύτιμη τεκμηρίωση για την ακριβή χρονολόγηση ενός συγκεκριμένου ανασκαφικού στρώματος. Οι «θησαυροί», μια άλλη κατηγορία ευρημάτων, που αποτελούνται από πολυπληθή σύνολα, συνήθως αργυρών νομισμάτων, μοναρχών ή πόλεων, είναι ιδιαίτερος ενδιαφέροντες, καθώς αντανακλούν τη νομισματική κυκλοφορία σε ορισμένη περιοχή και εποχή. «Θησαυροί» οι οποίοι καταχώστηκαν –χωρίς να είμαστε πάντα σίγουροι για ποιά λόγο– μπορεί να είναι: «θησαυροί» που απεκρύβτηκαν

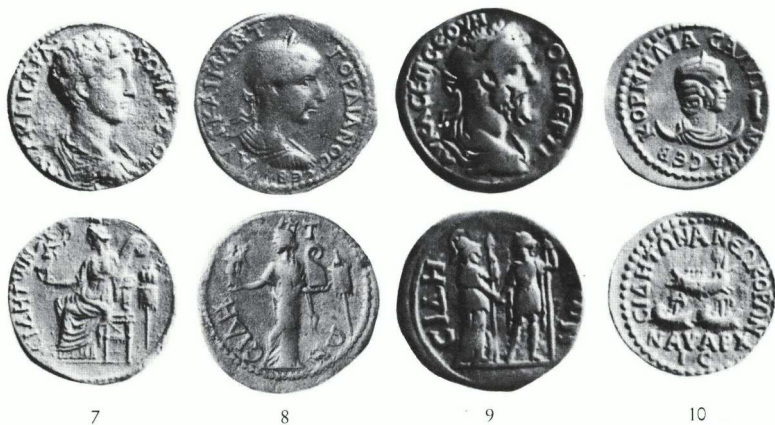
σε στιγμές άμεσου κινδύνου, π.χ. σε πόλεμο, και δεν αναζητήθηκαν μετά από τον κάτοχό τους: «θησαυροί» που χάθηκαν τυχαία σε μια καταστροφή (σεισμό ή πυρκαγιά) και περιέχουν νομίσματα σύγχρονης κυκλοφορίας και τέλος εκείνοι που συγκροτήθηκαν κατόπιν επιλογής από τον ιδιοκτήτη τους για αποθησαυριστικούς σκοπούς. Πολύ συχνά «θησαυροί» που βρίσκονται τυχαία, και όχι στα πλαίσια μιας ανασκαφής, διαφεύγουν παράνομα από τις χώρες προέλευσης προς το εξωτερικό, όπου διασκορπισμένοι διατίθενται στο εμπόριο. Στην περίπτωση που πριν την εκποίηση τους τεθούν υπόψη του ερευνητή –ο οποίος οφείλει να τους αποδεχθεί ως ερευνητικό υλικό– είναι δυνατόν να εκτιμηθεί η αξία τους και να αποκομισθούν νέες γνώσεις για τη νομισματική επιστήμη. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο «θησαυρός» ελληνιστικών νομισμάτων από τη Σίδη, που αποτελεί το υλικό αυτής της έκθεσης. Δεν γνωρίζουμε, αν από το «θησαυρό» της Σίδης αποσπάσθηκαν νομίσματα ως τη στιγμή που μας παραχωρήθηκαν για μελέτη και δημοσίευση, είτε τα ίδια τα πρωτότυπα είτε φωτογραφίες και γύψινα εκμαγεία τους. Εμπειρισιασμένη εξέταση κατέδειξε την οπουδαιότητα του «θησαυρού», καθώς προέκυψαν νέα επιστημονικά στοιχεία που φωτίζουν πτυχές της ιστορίας της Σίδης και των μικρασιατικών πολέων σχετικά με τη νομισματική και οικονομική πολιτική κατά την προρρωμαϊκή περίοδο.

Η νομισματική ιστορία της Σίδης αρχίζει στα πρώιμα χρόνια του 5ου π.Χ. αι., οπότε κόβονται τα πρώτα ανεπίγραφα νομίσματα. Ως εικονογραφικοί τύποι υιοθετήθηκαν για τους εμπροσθοτύπους ένα ρόδι (=σίδη: «λαλοῦν σύμβολον», της Σίδης) με την προσθήκη ενός δελφινιού στο πεδίο και για τους οπισθοτύπους κεφαλή κρανοφόρου Αθηνάς (προστάτιδος της πόλης) σε έγκοιλο τετράγωνο (εικ. 1). Η σύνδεση των πρώτων αυτών νομισματικών προϊόντων της πόλης, καθώς και άλλων του 4ου π.Χ. αι. με νομίσματα της Όλβης της Κιλικίας, που επικειρήθηκε, δεν έχει αποδειχθεί. Το νομισματικό σύστημα βασίστηκε στον περσικό σταθμητικό κανόνα, η καθιέρωση του οποίου επιβλήθηκε προφανώς από τον εμπορικό προσανατολισμό της πόλης.

Ο περιορισμένος αρχικά θεματικός κύκλος διευρύνεται κατά τον 4ο π.Χ. αι.: η παράσταση όρθιας, ένοπλης Αθηνάς που κρατά κουκουβάγια ή Νίκη στο δεξί χέρι και ενός ροδιού στο πεδίο αριστερά κυριαρχεί για τους εμπροσθοτύπους: οι οπισθότυποι φέρουν τη μορφή του Απόλλωνα όρθιου μπροστά από ένα μικρό βωμό, που κρατά κλαδί δάφνης και φιάλη, ενώ στο πεδίο δεξιά αποδίδεται το ιερό πηινό, ο κόρακας, και αναγράφεται το εθνικό της πόλης σε σιδητική γραφή (εικ. 2). Οι μικρότερες σύγχρονες αξίες αντιπροσωπεύονται από οβολούς βάρους περίπου 0,7 γρ., οι οποίοι απεικονίζουν προτομή λέοντος –ιερού ζώου του Απόλλωνα– και κεφαλή κρανοφόρου Αθηνάς (εικ. 3). Από τα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου και εξής (323 π.Χ.) λειτουργούσε στη Σίδη, όπως και σε άλλες πόλεις, Νομισματοκοπείο για να διευκολύνεται η έκδοση χρυσών στατήρων και τετραδράχμων του βασιλιά. Η αποτύπωση πάνω σ' αυτά τα νομίσματα, συγκεκριμένων συμβόλων και γραμμάτων επιτρέπει την αναγνώριση του Νομισματοκοπείου που τα εξέδωσε.

Παράλληλα με τις πολυάριθμες σειρές τετραδράχμων, που κυκλοφόρησαν κατά το τέλος του 3ου π.Χ. αι. – και συνθέτουν το υλικό του «θησαυρού» της Σίδης, βλ. σελ. 29 κ.ε. – και των σπανιωτέρων, όμοιων τυπολογικά δραχμών (εικ. 4), υπάρχει και μία σειρά, όμοιας επίσης θεματικής, από χάλκινες υποδιάρεσεις (εικ. 5, 6), απαραίτητες για τις καθημερινές συναλλαγές των πολιτών. Το περσικό σύστημα αντικαταστάθηκε από τον ήδη διαδεδομένο αττικό σταθμητικό κανόνα.

Κατά τους χρόνους του Αυγούστου τα τετράδραχμα που απεικονίζουν την νικηφόρο θεά με στεφάνι και μπροστά της το ρόδι, θα αντικατασταθούν από χάλκινες κοπές διαφόρων αξιών. Στο εξής οι εμπροσθότυποι φέρουν ως στερεότυπη παράσταση το πορτραίτο του αυτοκράτορα, της συζύγου ή των γιών

1. Στατήρας, 5 π.Χ. αι.
2. Στατήρας, αρχές 4 π.Χ. αι.
3. Οβολός, μέσα 4 π.Χ. αι.
4. Δραχμή, 2 π.Χ. αι.
5. Χάλκινο νόμισμα, 2/1 π.Χ. αι.

6. Χάλκινο νόμισμα, 1 π.Χ. αι.
7. Ενθρονη θεά-πόλη της Σίδης.
8. Όρθια θεά-πόλη της Σίδης.
9. Αθηνά και Απόλλων από τη Σίδη.
10. Νομίσματα της Σίδης με την επιγραφή «ΝΑΥΑΡΧΙΣ».

του, ενώ οι οπισθοτύποι διατηρούν τις μορφές της Αθηνάς ή του Απόλλωνα, ο οποίος λατρεύτηκε επίσης ως πάτρωνας θεός της πόλης. Αυτή η ιδιότητα θεματική επανάληψη των οπισθοτύπων υποχωρεί κατά τον 2ο μ.Χ. αι., επί αυτοκράτορος Τραϊανού (98-117): στο εξής οι νομισματικοί τύποι εναλλάσσονται συχνά και αντικατοπτρίζουν παραστατικά την ιστορία και τη ζωή της πόλης. Ένας από τους συνήθεις τύπους εικονίζει την προσωποποιημένη πόλη-θεά, ένθρονη (εικ. 7) ή όρθια (εικ. 8), με πυργοειδές στέμμα στην κεφαλή, που κρατά στο δεξί χέρι στεφανοφόρο Νίκη και στο αριστερό άφλαστο πίσω της το στρατιωτικό λάβαρο υπαινίσσεται τον ρόλο της Σίδης ως λιμανιού και στρατιωτικής βάσης κατά τους παρθικούς πολέμους του Τραϊανού (114-117) και άλλων αυτοκρατόρων. Οι παραστάσεις πλοίων και λιμανιών, άλλωστε, επελέγησαν για να τονίσουν το ρόλο που έπαιζε η πόλη και τον πλούτο που εξασφάλισε, αφού μάλιστα αργότερα προσέλαβε και τον τιμητικό τίτλο «ΝΑΥΑΡΧΙΣ» (εικ. 10). Ο Απόλλων και η Αθηνά, οι δύο πάτρωνες θεοί, συνεχίζουν να απεικονίζονται είτε ξεχωριστά είτε αντωπί (εικ. 9). Ο θεματικός κύκλος διευρύνεται καθώς προστίθενται και νέα θέματα από τη ζωή της πόλης: αγωνιστικοί στέφανοι πάνω σε τράπεζες (εικ. 11) αναφέρονται στις μουσικές και αθλητικές εκδηλώσεις, που διοργανώνονταν στα πλαίσια των αγώνων και των θρησκευτικών γιορτών («ιεροί και μυστικοί ἄγῶνες»). Σε μια άλλη ομάδα νομισμάτων από τους χρόνους του Γαλλινού (253-268), όπου απεικονίζονται τρεις ναύσκοι –υποδύω της άσκησης λατρείας των δύο πολιούχων θεών και του ρωμαίου αυτοκράτορα (εικ. 12) – η Σίδη επαίρεται για τον τιμητικό τίτλο «ΝΕΩΚΟΡΟΣ». Την ίδια έπαρση εκφράζουν και οι απεικονίσεις της Αθηνάς που κρατά ομοίωμα ναύσκου. Το ιδιαίτερο καθεστώς της πόλης δηλώνεται με τον χαρακτηρισμό «ΠΙΣΤΗ ΦΙΛΗ ΣΥΜΜΑΧΟΣ ΡΩΜΑΙΩΝ» (εικ. 13), καθώς μάλιστα επικυρώνεται από τιμητική επιγραφή που βρέθηκε στην αγορά της πόλης (εικ. 18) και στην οποία οι Σιδίτες διακηρύσσουν τις φιλικές τους διαθέσεις προς τους Ρωμαίους. Σε μια άλλη νομισματική σειρά η Σίδη μαρτυρείται ως κέντρο τέλεσης αγώνων κατά το πρότυπο των δελφικών Πυθίων, βλ. σελ. 53. Ειδικές σειρές εκδόθηκαν για τον αυτοκράτορα, κύριο και προστάτη της πόλης, όπου αδιάλειπτα επαναλαμβάνεται η παράστασή του, είτε μόνο, είτε δίπλα στους πολιούχους θεούς, με αφορμή μία νίκη ή μία επίσκεψή του στην πόλη.

Ο λατρευτικός βίος των πολιτών αντανακλάται επίσης στα νομίσματα, όπου απαντώνται εικόνες του Διός, του ιατρού-θεού Ασκληπιού (εικ. 14) και του νεαρού βοηθού του Τελεσφόρου, που βοηθεί για την ευτυχή έκβαση των πραγμάτων. Η πόλη συχνά αναπαρέστησε στα νομίσματά της ναούς και πύλες των. Στα πλαίσια αυτής της ποικίλης νομισματικής εικονογραφίας η Σίδη παρήγαγε στα χρόνια του Τραϊανού Δεκίου (249-251) έναν τύπο που εικονίζει τον Απόλλωνα να τοξεύει τον Πύθωνα, ενώ δύο Νύμφες κοντά στην Κασταλία πηγή καταφεύγουν η μία στο νερό και η άλλη πάνω σ' ένα πλατάνι (εικ. 15). Στον θεματικό κύκλο των σιδηκών νομισμάτων παρεισφρύνουν και πολλές άλλες παραστάσεις, ως τις τελευταίες χάλκινες κοπές επί αυτοκράτορος Αυρηλιανού (270-275), οι οποίες στο σύνολό τους μαζί με το επιγραφικό υλικό είναι πολύτιμα στοιχεία για τον ιστορικό. Μια άλλη πτυχή των σχέσεων μεταξύ των πόλεων επισημαίνεται με τις λεγόμενες «συμμαχικές κοπές» του 3ου μ.Χ. αι. που φέρουν την επιγραφή «ΟΜΟΝΟΙΑ». Τα ενωμένα σε χειραψία χέρια δύο θεοτίτων σημαίνουν τη συμφιλίωση ανάμεσα σε δύο πόλεις, οι οποίες ως συνεκδοχίτριες συνυπογράφουν με τα ονόματά τους στους οπισθοτύπους των νομισμάτων οι εμπροσθότυποι φιλοξενούν το αυτοκρατορικό πορτραίτο. Συχνά παραμένουν ασαφείς οι διαμάχες που οδήγησαν στην ομόνοια, ενώ άλλοτε αποσαφηνίζονται, όπως στην περίπτωση μιας συμμαχικής κοπής ανάμεσα στη Σίδη και τους Δελφούς, βλ. σελ. 53. Οι δύο συμβαλλόμενες πόλεις συνήψαν –με βάση υπάρχοντες κανονισμούς– συμφωνία με την οποία παρακωρήθηκε και στη Σίδη το δικαίωμα να διοργανώνει τα Πύθια, που διεξάγονταν προς τιμήν του Απόλλωνα των Δελφών. Άλλα κίνητρα, τα

11

12

13

14

15

16

17

11. Αγωνιστικό στέμμα σε τράπεζα.

12. Τρεις ναοί της Σίδης.

13. Σίδη «ΠΙΣΤΗ ΦΙΛΗ ΣΥΜΜΑΧΟΣ ΡΩΜΑΙΩΝ».

14. Ασκληπιός της Σίδης.

15. Ο Απόλλων τοξεύει τον Πύθωνα των Δελφών.

16. Νομισματα ομολογίας μεταξύ Σίδης και Πέργης.

17. Νόμισμα Ζευκιδών (1179 μ.Χ.)

με την κεφαλή της Αθηνάς της Σίδης.

οποία υπαγόρευσαν την παραγωγή τέτοιων νομισμάτων ήταν συνήθως διαφορές οικονομικής, πολιτικής, θρησκευτικής φύσεως ή αφορούσαν στους ανταγωνισμούς για το ιδιαίτερο καθεστώς της πρωτοκαθεδρίας, ένα προσφιλές στους Έλληνες παικνίδι, κενό ωστόσο περιεχομένου, αφού είχαν απωλέσει κάθε πολιτική επιρροή. Οι συμμαχικές αυτές κοπές ήταν πολυάριθμες, διαδεδομένες και συνέχισαν να κόβονται για πολλά χρόνια παρουσιάζοντας ένα πλούσιο θεματικό κύκλο. Σε τέτοιες συνεκδόσεις προέβη η Σίδη με γειτονικές πόλεις: την Πέργη (εικ. 16), στα χρόνια του Γορδιανού Γ' (238-244), την Άσπενδο και την Αττάλεια στα χρόνια του Βαλεριανού (253-259). Αλλά και μονομερώς η Σίδη είχε εκδόσει νομίσματα με την επιγραφή «ΟΜΟΝΟΙΑ» για την Μύρα, την Σαγαλασό, καθώς και για την αιγυπτιακή Αλεξάνδρεια, τη μεγάλη τροφοδότρια σίτου και συνεργάτριά της στις εμπορικές συναλλαγές. Το ότι μερικές τουλάχιστον από αυτές τις νομισματικές σειρές διασώθηκαν σε αρκετά κομμάτια (περίπου 50), μαρτυρεί ότι είχαν παραχθεί σε μεγάλους αριθμούς. Στα χρόνια του Γορδιανού Γ' η μορφή του αιγυπτιακού θεού Σαράπιδος καταλαμβάνει για πρώτη φορά θέση στα νομίσματα της Σίδης.

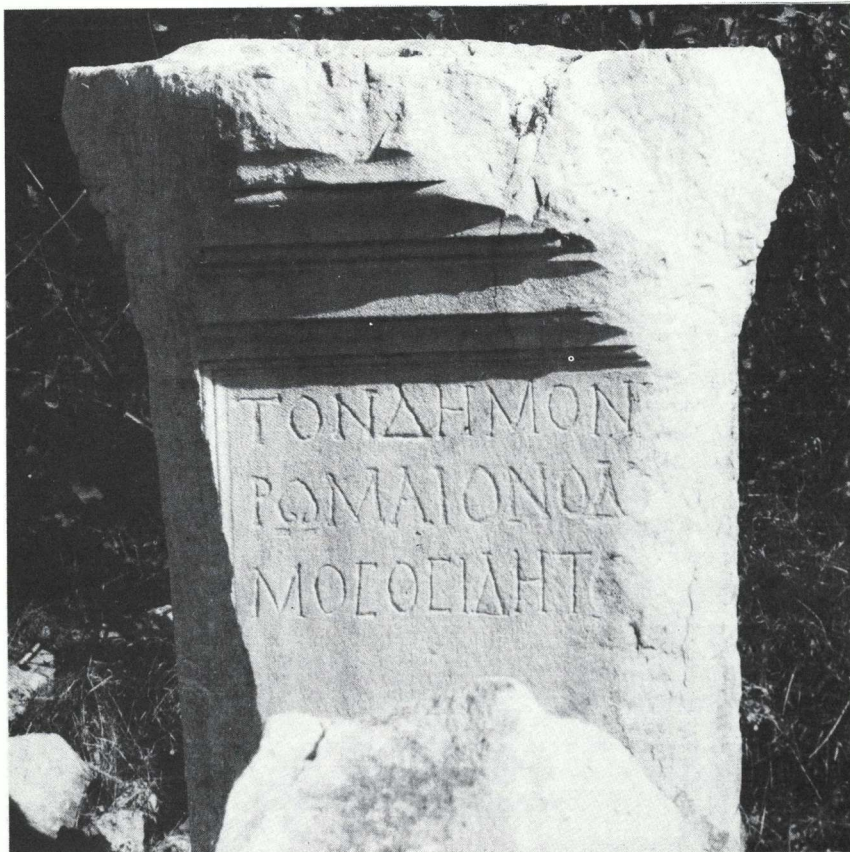
Η σημασία την οποία είχαν τα ελληνιστικά τετράδραχμα (του τύπου των νομισμάτων του «θησαυρού») της Σίδης δεν τεκμηριώνεται μόνο από την εύρεσή τους σε πολυάριθμους τόπους της Μ. Ασίας, της Συρίας, της Αρμενίας και της Κιλικίας, αλλά και από μια ιδιάζουσα νομισματική μαρτυρία: μια κιλιετία αργότερα η χαρακτηριστική κεφαλή της Αθηνάς των νομισμάτων της Σίδης με το κράνος και τους βοστρύχους, που πλαισιώνουν τις παρειές και τον αυχένα, θα αποτελέσει αντικείμενο μίμησης από τον Saif al Din Gazi II. Ibn Mandud (1179 μ.Χ.), ηγεμόνα των Ζεγκιδών στη σημ. Τζίζρε του Τίγγριτος. Γύρω από την κεφαλή της Αθηνάς αναγράφεται στην αραβική δοξαστική για τον Αλλάχ. Στον οπισθότυπο αποδίδεται ο τίτλος του ηγεμόνα σε τρίσηλη επιγραφή και το έτος έκδοσης του νομίσματος (575 έτος Εγείρας=1179 μ.Χ., εικ. 17). Ο σιδηπικός τύπος επανεκδόθηκε δύο ακόμη φορές, το 1181 και 1183 μ.Χ., στην Τζίζρε (=Γκαζίρα). Όπως παρατηρεί ο δρ R. Jacobi –στον οποίο οφείλεται και η ταύτιση του χάλκινου αυτού κομματιού– κατ' αυτή την περίοδο είθισται να αναπαράγονται στην Άνω Μεσοποταμία αντίγραφα αρχαίων και βυζαντινών νομισματικών απεικονίσεων, πλαισιωμένα από επιχώρια μοτίβα. Τα νομίσματα της Σίδης, μετά την κυκλοφορία τους στην αρχαιότητα, ήρθαν πάλι στο προσκήνιο και αποτέλεσαν πρότυπα αντιγραφών.

Στα πλαίσια εκπαιδευτικής εκδρομής που πραγματοποίησε το Institut für Alte Geschichte του Παπιστημίου του Saarland στην Τουρκία τον Οκτώβριο του 1986, επισκεφθήκαμε και την παμφυλιακή Σίδη, όπου διεξάγονται ανασκαφές από Τούρκους αρχαιολόγους. Πάνω στους γοπητευτικούς ερειπιώνες της αρχαίας πόλης, εκτείνεται δυστυχώς σήμερα ένα χωριό που ζει από τον τουρισμό.

Στην Landesbank Saar Girozentrale που μας παρέσχε τη δυνατότητα μελέτης, δημοσίευσης, αλλά και έκθεσης του «θησαυρού» της Σίδης, εμπλουτισμένης με φωτογραφικό και άλλο υλικό, εκφράζομε και από τη θέση αυτή θερμές ευχαριστίες. Τόσο το Νομισματικό Μουσείο Μονάχου με τον διευθυντή δρ G. Hess, τον καθηγητή B. Overbeck και τον δρ D. Klose, όσο και ιδιωτικοί συλλέκτες της νοτιοδυτικής Γερμανίας (Συλλ. Schl.) και του Saarland, οι οποίοι «δάνεισαν» νομίσματα από τις συλλογές τους, συνέβαλαν αποφασιστικά στη δημιουργία μιας όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτικότερης εικόνας των νομισμάτων όλων των εκδοτικών περιόδων της Σίδης.

Το τεύχος τούτο αποτελεί μία προσπάθεια διευκόλυνσης του αναγνώστη να προσεγγίσει την έκθεση Υπεύθυνη για το κείμενο της ιστορίας της Σίδης είναι η κυρία Br. Müller, βοηθός στο Institut für Alte Geschichte. Ο βοηθός Ανάπτυξης Εκπαίδευσης του ιδίου Ινστιτούτου δρ W. Leschhorn, παρουσιάζει τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας από την μελέτη του «θησαυρού» της Σίδης. Στον συνεργάτη δρ J. Nol-

λέ, Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Μονάχου, ο οποίος προετοιμάζει σύνταγμα των επιγραφών και των αυτοκρατορικών νομισμάτων της Σίδης, οφείλονται θερμές ευχαριστίες για τη συμβολή του, που αφορά στην παρουσίαση των επιγραφών, ενός παπύρου και των νομισμάτων. Τέλος ευχαριστούμε τον καθηγητή W.D. Lebeck, Institut für Altertumskunde, του Πανεπιστημίου της Κολωνίας, ο οποίος διέθεσε έναν ιδιότυπο πάπυρο από τη Σίδα για την έκθεσή μας. Τα νομίσματα φωτογράφησαν με πολλή επιμέλεια η κυρία M. Zorn και ο κύριος D. Morsche (Saarbrücken). Το υπόλοιπο φωτογραφικό υλικό προέρχεται είτε από το προσωπικό αρχείο των υπογραφόντων την έκδοση είτε από το αρχείο του Ινστιτούτου.

18. Τιμητικό ψήφισμα: «ΤΟΝ ΔΗΜΟΝ ΡΩΜΑΙΩΝ Ο ΔΗΜΟΣ ΣΙΔΗΤΩΝ» στην αγορά της Σίδης.

19. Το θέατρο της Σίδης.

Ιστορικό περίγραμμα της Σίδης

BRIGITTE MÜLLER

(Μτφρ. Δ. Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου)

Η Σίδη (σημ. Εοκί Αντάλια ή Σελιμίε) κείται σε μιαν εύφορη παραλιακή πεδιάδα της σημερινής τουρκικής «Ριβιέρας», στην περιοχή που κατά την αρχαιότητα έφερε την ονομασία «Παμφυλία». Η χώρα αυτή περιβάλλεται από τα όρη της Λυκίας στα Δυτικά, τον Ταύρο της Πισιδίας στα Βόρεια και την «Τραχεία Κιλικία» στα Ανατολικά και διασχίζεται από τέσσερις πλούσιους σε νερό και τμηματικά πλωτούς ποταμούς, τον Καταρράκτη, τον Κέστρο, τον Ευρυμέδοντα και τον Μέλινα. Εκτός από τους μικρούς αγροτικούς οικισμούς υπήρχαν εκεί στην αρχαιότητα αρκετά μεγάλα αστικά κέντρα με τη μορφή αυτονόμων πόλεων: η Αττάλεια (από τον 2ο π.Χ. αι.) και η Σίδη, παραθαλάσσιες και οι δύο, η Πέργη, το Σίλυον, η Άσπενδος και η Σελεύκεια, σε οροπέδια μιν, στην ενδοχώρα, αλλά ως επί το πλείστον με πρόσβαση στη θάλασσα. Η οικονομία της χώρας στηριζόταν στη γεωργία, την κτηνοτροφία, την αλιεία, το εμπόριο και τη ναυτιλία.

Τα παλαιότερα ίχνη κατοίκησης βρέθηκαν στα σπήλαιο του Καραϊν (Παλαιολιθική περίοδος) και Μπελντιμπί (Μεσολιθική περίοδος), τα ευρήματα των οποίων φυλάσσονται στο Μουσείο της Αττάλειας. Στην ίδια τη Σίδη βρέθηκαν ένας συρο-κετταϊκός σφραγιδολίθος της 2ης χιλιετίας π.Χ. και ένα αγγείο από βασάλτη βορειοσυριακής-κετταϊκής προέλευσης.

Η πρώτη ελληνική εγκατάσταση πρέπει να έγινε γύρω στο 1200 π.Χ., μετά την καταστροφή της Τροίας, οπότε, σύμφωνα με τον μύθο, τμήματα του νικηφόρου στρατεύματος με επικεφαλής τους φημισμένους μάντιες Μόψο, Κάλχα και Αμφίλοχο προωθήθηκαν σ' αυτή την παραθαλάσσια χώρα, που την ονόμασαν, σύμφωνα με τη δική τους ποικίλη σύνθεση, «Παμφυλία», χώρα όλων των φυλών. Ο Μόψος τιμήθηκε ως ιδρυτής της Πέργης, του Σιλλύου και της Ασπένδου, ο δε Κάλχας λατρεύθηκε στην Πέργη και την Σέλην· σύμφωνα με τον μύθο μάλιστα ο Μόψος είχε μια κόρη Παμφυλία, ή, κατ' άλλη εκδοχή, μια ετεροθαλή αδελφή, την Παμφύλη. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (π.η. 5, 96) πληροφορεί πως η Παμφυλία λεγόταν παλαιότερα Μοψοπία. Η διάλεκτος της Παμφυλίας επιβεβαιώνει τον ιστορικό πυρήνα αυτού του οικιστικού μύθου: πρόκειται για ένα κυπρο-αρκαδικό γλωσσικό μίγμα με σποραδικά αρχαιότερα μικρασιατικά στοιχεία, στο οποίο, μετά από ένα δεύτερο μεταναστευτικό κύμα από τη μικρασιατική Αιολίδα (περί το 700 π.Χ.) προστέθηκαν δωρικά-αιολικά γνωρίσματα. Οι κάτοικοι της Σίδης διατήρησαν μέχρι τον 3ο/2ο π.Χ. αι., μια δική τους γραφή και γλώσσα, που την μαρτυρούν τα νομίσματα και μερικές επιγραφές (δύο από τις οποίες είναι σε ελληνική και σιδηπική γλώσσα) και μόνο μετά την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου, το 334 π.Χ., όταν τα ελληνικά έγιναν επίσημη γλώσσα της Ανατολίας, εμφανίζονται ελληνικές επιγραφές και νομίσματα.

Για την ιστορία της Παμφυλίας κατά τα πρώτα 500 χρόνια μετά την ελληνική επίσημη δεν υπάρχουν παρά μόνο δύο αόριστες, μη επαληθευόμενες, ειδήσεις, ότι ο Ασσύριος βασιλιάς Νίνος κατέλαβε –εκτός από την Αίγυπτο, τη Φοινίκη και τη Συρία– την Κιλικία, την Παμφυλία και τη Λυκία (Διόδ. Σικ. 2, 2, 3) και ότι η Παμφυλία ήταν τμήμα ενός κιλικικού μεγακράτους που έφθανε από το Αιγαίο ως την Καππαδοκία και το οποίο καταλήφθηκε αργότερα από τους Ασσύριους (Solim. 38, 2). Η τελευταία αυτή άποψη θεωρείται μάλλον ως ανάμνηση ύπαρξης ενός μεγάλου κετταϊκού κράτους.

Τις πρώτες ασφαλείς ειδήσεις παραδίδει ο Ηρόδοτος, ο πατήρ της Ιστορίας (5ος π.Χ. αι.). Ο Κροίσος, ο πλούσιος αλλά και ισχυρός βασιλιάς των Λυδών (560-546) που έδρα του είχε τις Σάρδεις, υποδούλωσε μαζί με τα άλλα έθνη τα εντεύθεν του Άλλος και τους Παμφύλιους (1, 28). Με τη νίκη του βασιλιά των Περσών Κύρου επί του Κροίσου (546 π.Χ.) η Παμφυλία έγινε τμήμα της Πρώτης Σατραπείας και φόρου υποτελής των Περσών (3, 90). Η περιοχή αυτή δεν είχε ποτέ πολιτική ανεξαρτησία, αλλά βρισκόταν συνεχώς υπό κατοχή ξένων δυνάμεων: των Λυδών, των Περσών, των Πτολεμαίων, των Σελευκιδών, των Περγαμικών και των Ρωμαίων.

Η Σίδη, μία των αρχαιότερων εγκαταστάσεων στην Παμφυλία και το μόνο λιμάνι ως την εποχή της ίδρυσης της Αττάλειας στα μέσα του 2 π.Χ. αι., κείται στο ανατολικό τμήμα της χώρας πάνω σε μία επίπεδη βραχώδη χερσόνησο, που απλώνεται νοτιοδυτικά ανάμεσα στους ποταμούς Ευρυμέδοντα και Μέλανα, έχει περίπου 300-400 μ. πλάτος και εισχωρεί 800 μ. στη θάλασσα.

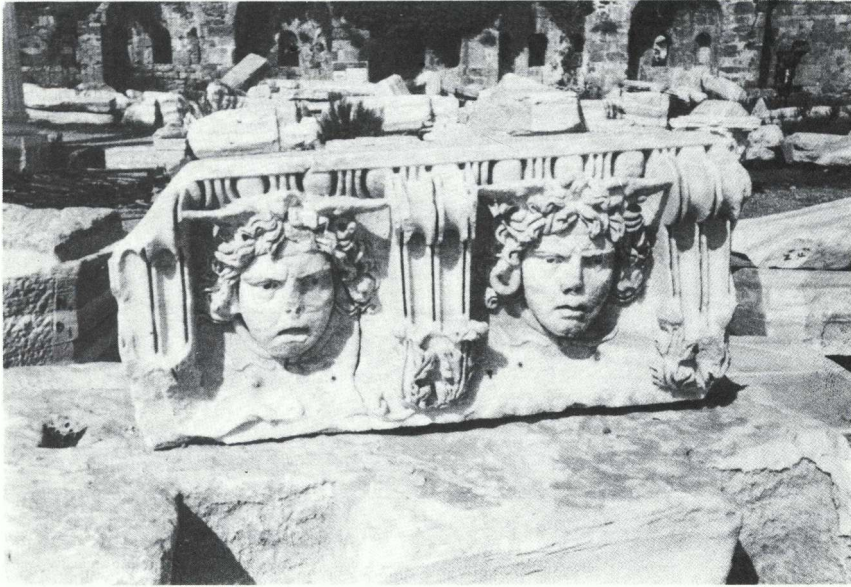
«Σίδη» είναι μια άλλη ελληνική ονομασία για το ρόδι. Ο καρπός αυτός απεικονίζεται για πρώτη φορά σε νομίσματα του 5ου π.Χ. αι. και παραμένει ως την όμημη αρχαιότητα το «φθγγόμενο σύμβολο» της πόλης. Σίδη/Σίβδη όμως είναι στην ουσία μια λέξη μικρασιατική και επαναλαμβάνεται, με τη ρίζα σιδ-, σε πολλά μικρασιατικά τοπωνύμια, όπως Σιδήνη, Σιδηρούς, Σίδυμα. Στον μύθο το όνομα Σίδη αποδίδεται στην κόρη του Ταύρου και γυναίκα του Κιμώλου: ο γεωγραφικός υπαινιγμός είναι σαφής.

Οι ιστορικές αρχές της πόλης παραμένουν σκοτεινές. Ο Ευσεβίος στο Χρονικό του (περί το 303 μ.Χ.) αναφέρει το έτος 1405 π.Χ. ως έτος ίδρυσης, το παλαιότερο δε αρχαιολογικό εύρημα είναι ένας συροκεπταϊκός σφραγιδολίθος από τη 2η χιλιετία π.Χ. Για τον μεταγενέστερο ελληνικό αποικισμό μας πληροφορεί ο ιστορικός του Μ. Αλεξάνδρου, ο Αρριανός (2ο μ.Χ. αι.): «*Αλέξανδρος δὲ ἐπὶ Σιδῆς ἦει, εἰσὶ δὲ οἱ Σιδῆται Κυμαῖοι ἐκ Κύμης τῆς Αἰολίδος· καὶ οὗτοι λέγουσιν ὑπὲρ σφῶν τόνδε τὸν λόγον, οἷ, ὡς κατῆράν τε ἐς τὴν γῆν ἐκείνην οἱ πρῶτοι ἐκ Κύμης σταλέντες καὶ ἐπὶ οἰκισμῶ ἔξεβησαν, αὐτίκα τὴν μὲν Ἑλλάδα γλῶσσαν ἐξελάοντο, εὐθύς δὲ βάρβαρον φωνὴν ἴεσαν, οὐδὲ τῶν προσκώρων βαρβάρων, ἀλλὰ ἴδιαν σφῶν οὕτω πρόσθεν οὔσαν τὴν φωνήν· καὶ ἔκτοτε οὐ κατὰ τοὺς ἄλλους προσκώρους Σιδῆται ἐβαρβάριζον.*» (Ἀνάβ. 1, 26, 4). Αυτό συνέβη πιθανώς στη στροφή του 7ου προς τον 6ο π.Χ. αι.

Στη συνέχεια η Σίδη ακολούθησε τα πεπωμένα όλης της περιοχής. Μετά την Λυδική κατάκτηση ανήκε, από το 546 π.Χ., στο περσικό βασίλειο και έγινε φόρου υποτελής. Όμως έκαιρε κάποιας ελευθερίας και από το 500 π.Χ. μέχρι την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου έκοψε αυτόνομα αργυρά νομίσματα.

Κατά την εκστρατεία των Περσών εναντίον της Ελλάδας το έτος 483 π.Χ., οι Παμφύλιοι έλαβαν μέρος με 30 πλοία, τα οποία είχαν ελληνικό εξοπλισμό (ως απόγονοι των μετά τον Τρωικό πόλεμο Ελλήνων εποίκων πολέμησαν στην ουσία εναντίον των συμπατριωτών τους).

Η Αρτεμισία, που ηγεμόνευε στην Αλικαρνασσό της Καρίας και έλαβε μέρος στην εκστρατεία του βασιλιά των Περσών Ξέρξη με μια μικρή αλλά εκλεκτή μοίρα ναυτικού, άσκοπα αποχώρησε από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ.: «*πρὸς δὲ, ὦ βασιλεῦ, καὶ τὸδε ἐς θυμὸν βάλευ, ὡς τοῖσι μὲν χρῆστοι τοῖν ἀνθρώπων κακοὶ δοῦλοι φιλέουσι γίνεσθαι, τοῖσι δὲ κακοῖσι χρῆστοί. σοὶ δὲ ἐόντι ἀρίστῳ ἀνδρῶν πάντων κακοὶ δοῦλοι εἰσὶ, οἱ ἐν συμμάχων λόγῳ λέγονται εἶναι ἐόντες Αἰγύπτιοί τε καὶ Κύπριοι καὶ Κίλικες καὶ Πάμφυλοι, τῶν ὄφελος ἐστὶ οὐδέν*» (Ηρόδ. 8, 68). Εντούτοις, σ' αυτή την τόσο σημαντική για την παγκόσμια ιστορία ναυμαχία τα παμφυλιακά, κιλικικά και λυκακά πλοία αντιστέκονταν ακόμη σθεναρά, τι σημάδι κατά την οποία τα φοινικικά και κυπριακά είχαν ήδη αποχωρήσει.

20. Ζωφόρος με Μέδουσες από τον ναό του λιμανιού.

Όταν, μετά τις νίκες της Σαλαμίνας (480 π.Χ.) και των Πλαταιών (479 π.Χ.), η Αθήνα τέθηκε επικεφαλής των συμμάχων (Αθηναϊκή συμμαχία) και έθεσε υπό τον έλεγχο της τις ακτές του Αιγαίου, η Σίδη ήταν ακόμη υπό περσική κυριαρχία. Σε μια τελευταία προσπάθεια αντίστασης, ο Ξέρξης συγκέντρωσε στρατό και στόλο κοντά στην Άσπενδο, αλλά υπέστη κατά τη διάρκεια της διπλής μάχης στον Ευρυμέδοντα, κοντά στη Σίδη, μια κατά κράτος ήττα από τον Αθηναίο Κίμωνα και τον στόλο της συμμαχίας. Ο Κίμων άφησε επίλεκτους πολεμιστές με περσική αμφίεση να εισχωρήσουν –επιβαίνοντας σε περσικά πλοία που είχαν καταληφθεί– στις εκβολές του ποταμού, και αυτοί, μετά την φιλική υποδοχή τους από τους ανυποψίαστους Πέρσες, δημιούργησαν μία γεμάτη βία καώδη κατάσταση μόλις ο Κίμων πλησίασε με το υπόλοιπο στράτευμα. Επί πλέον, σε μια αιφνιδιαστική επίθεσή του, καταστράφηκαν κοντά στη Σίδη 80 φοινικικά πλοία.

Στα επόμενα χρόνια η νότια ακτή της Μ. Ασίας ανήκε εν μέρει στην ελληνική ναυτική συμμαχία υπό την ηγεμονία των Αθηνών.

Το έτος 412 π.Χ., κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.), ο Πέρσης σατράπης Τισσαφέρνης είχε οδηγήσει κοντά στην Άσπενδο ένα στόλο που αγκυροβόλησε εκεί και ο οποίος θα χρειαζόταν ως δόλωμα και μέσο πίεσης κατά τις διαπραγματεύσεις με τον Αθηναίο Αλκιβιάδη, αλλά που τελικά δεν χρησιμοποιήθηκε.

Με τη Βασιλέως Ειρήνη (386 π.Χ.) επανήλθαν οι πόλεις της Μ. Ασίας υπό περσική κυριαρχία, αλλά οι επιμέρους συνθήκες στην Παμφυλία δεν είναι γνωστές. Οι εισφορές και οι φόροι πληρώνονταν στις

σατραπείες, παρά ταύτα όμως η Άσπενδος και η Σίδη διατήρησαν και κατά τη δεύτερη φάση της περιοικής κυριαρχίας μια δική τους νομισματοκοπία.

Στην εξέγερση των σατραπών εναντίον του Μεγάλου Βασιλέως Αρταξέρξη κατά το πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αι., έλαβε μέρος και η Παμφυλία, ιδιαίτερα δε αναφέρονται οι πόλεις Άσπενδος και Πέργη. Ο δυνάστης της Λυκίας Artumpara διέτρησε γύρω στο 370 π.Χ. στη Σίδη και έκοψε εκεί νομίσματα με την εικόνα του, πιθανόν για να χρησιμεύσουν για την πληρωμή μισθοφόρων κατά τον αγώνα εναντίον των σατραπών που στασίαζαν.

Κατά το 334/3 π.Χ., ο Μ. Αλεξάνδρος, μετά την πρώτη νίκη του επί των Περωών στον Γρανικό, πορεύθηκε νότια κατά μήκος της μικρασιατικής παραλίας προς την Παμφυλία, όπου πρώτα έγινε φιλική δεκτός στην Πέργη (από την πόλη αυτή τον είχαν ήδη οδηγήσει διά μέσου της Λυκίας). Απεσταλμένοι από την Άσπενδο του πρόσφεραν την υποταγή της πόλης τους με την παράκληση να μην τοποθετήσει φρουρά. Ο Αλεξάνδρος δέχθηκε με αντάλλαγμα 50 τάλαντα χρυσού για το στράτευμά του και την προσφορά αλόγων. Μετά από αυτό προωθήθηκε στη Σίδη, όπου έγινε δεκτός χωρίς αντίσταση. Η πόλη απέκτησε φρουρά και έγινε βάση του Νέαρχου, του παιδικού φίλου του Μ. Αλεξάνδρου, που έγινε σατράπης της Λυκίας και της Παμφυλίας, αλλά επιφορτίστηκε το 326 π.Χ. ως ναύαρχος με τη διεκπεραίωση της αποστολής από τον Ινδό ως τον Περσικό κόλπο. Στη Σίδη λειτουργούσε μια νομισματοκοπείο του Αλεξάνδρου και έκοβε χρυσούς στατήρες και τετράδραχμα για τον Μακεδόνα βασιλιά, όπως και δραχμές και τετράδραχμα για τον ετεροθαλή αδελφό του Φίλιππο τον Γ', πάντα με το ρόδι ως μικρό σύμβολο αναγνώρισης του νομισματοκοπείου.

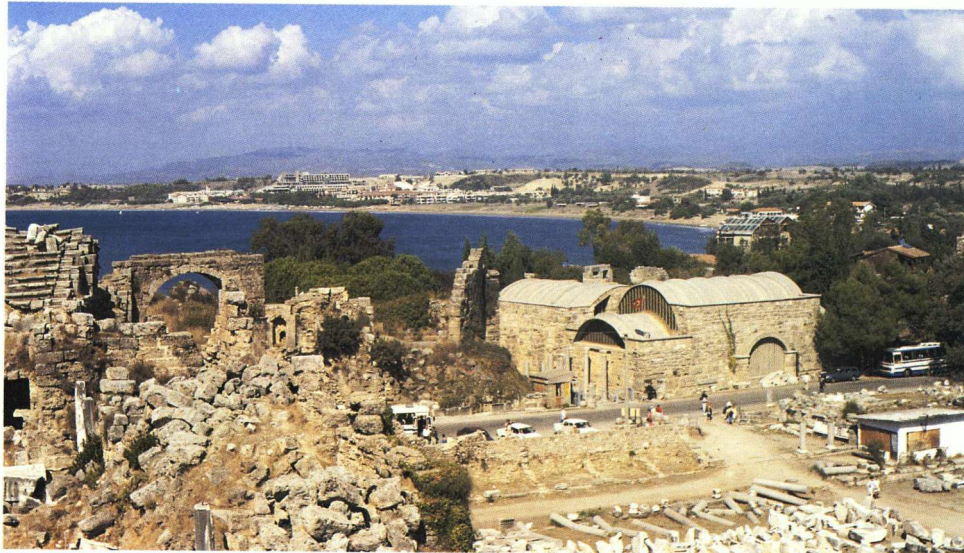
Μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου στη Βαβυλώνα το 323 π.Χ. η Παμφυλία έγινε το μίλο της έριδος μεταξύ των νέων βασιλείων των Σελευκιδών και των Πτολεμαίων. Αυτό γίνεται φανερό από το γεγονός αυτό καθ' εαυτό ότι οι ονομασίες των πόλεων προέρχονται από τα ονόματα των δυναστειών. Στην ανατολική Παμφυλία υπάρχει μια πόλη Σελευκεία, ο δε Στράβων ονομάζει, τον 1ο π.Χ. αι., έναν τόπο, ανατολικά του Μέλανος ποταμού, «Πτολεμαίο». Από τη διαίρεση του βασιλείου στον Τριπαράδεισο (321 π.Χ.) μέχρι τη μάχη της Ήψου (301 π.Χ.) η Παμφυλία ανήκε στο μικρασιατικό βασίλειο του Αντίγονου του Μονόφθαλμου. Μετά από το σύντομο διάλειμμα ενός βασιλείου της «Κιλικίας» (301-299 π.Χ.) που περιέλαβε – υπό την ηγεμονία του Πλείσταρχου, του αδελφού του βασιλιά Κάσσανδρου – την Παμφυλία και τη Λυκία, η Παμφυλία περιήλθε από το 295 π.Χ. ως το 218 π.Χ. υπό πτολεμαϊκή κυριαρχία, αλλά ήταν συχνά εκτεθειμένη σε επιθέσεις των Σελευκιδών. Δεν υπήρχε πάντως την εποχή εκείνη στρατιωτική κατοχή, αλλά συνάπτονταν συνθήκες με τις παμφυλιακές πόλεις, που έμεναν κατά το μάλλον ή τίτον αυτόνομες.

Κατά τα έτη 218-189 π.Χ. η Παμφυλία ήταν κυρίως υπό την επίδραση των Σελευκιδών: ο Αντίοχος ο Γ' ο Μέγας (223-187 π.Χ.) είχε καταλάβει την Κιλικία και την Παμφυλία. Ο θείος και γαμπρός του Αχαιός επρόκειτο να επανακτήσει εδάφη των Σελευκιδών που είχε καταλάβει το Πέργαμο, αλλά αυτοανακηρύχθηκε βασιλιάς της Ασίας. Την έκκληση του στρατηγού του Γαρσίηρι, ο οποίος από την Πέργη ζητούσε βοήθεια εναντίον της πολιτικά και στρατιωτικά δυνατής ποιδικής πόλης Σέλης, που πολιόρκουσε την Πεδνηλισσό, τη γειτονική πάνω από την Άσπενδο πόλη, οι κάτοικοι της Σίδης την απέρριψαν, εν μέρει λόγω φιλικής διάθεσης προς τον Αντίοχο και εν μέρει λόγω μίσους προς τους κατοίκους της Ασπένδου (Πολυβ. 5, 72).

Το έτος 196 ο Αντίοχος ο Γ' κατέλυσε με ένα στόλο στον Ευρυμέδοντα, αλλά αναγκάστηκε να παραιτηθεί μιας επέμβασης εναντίον της Κύπρου, διότι στασίασαν οι κωππλάτες. Τρία χρόνια αργότερα

Κεφαλή Απόλλωνος: αρχιτεκτονικό απόσπασμα από τη σκηνή του θεάτρου.
Θέρμες (σ' αυτές στεγάζεται σήμερα το Μουσείο).

συγκέντρωσε ένα στρατεύμα κοντά στη Σίδη, για να πολεμήσει από κει τους Πισιδίους της ενδοκώρας, αλλά και το επόμενο έτος τον υποστήριξαν επίσης πλοία της Σίδης.

Μετά τη νίκη των Ρωμαίων επί του Αντίοχου στις Θερμοπύλες το 191 π.Χ. και μια νίκη επί αυτού στη θάλασσα κοντά στη Φώκαια, ο Αννίβας που είχε καταφύγει σ' αυτόν από την Καρχηδόνα, του οργάνωσε στη Φοινίκη ένα νέο στόλο. Το έτος 190 π.Χ. έγινε η ναυμαχία της Σίδης, που υπήρξε για την Παμφυλία μια αποφασιστική καμπή: ο Ρόδιος στρατηγός Εύδαμος, που είχε συμμαχήσει με τους Ρωμαίους, κατόρθωσε να παρακωλύσει τον βασιλικό στόλο και να τον κατατροπώσει, ενώ ο ρωμαϊκός στρατός προωρούσε από την Ελλάδα προς τη Μ. Ασία. Ίδου η περιγραφή του Λίβιου (XXXVII 23κ.ε.) για τη ναυμαχία της Σίδης: «*In confinio Lyciae et Pamphyliae Phaselis est; prominet penitus in altum conspiciturque prima terrarum Rhodum a Cilicia petentibus et procul navium praebebat prospectum. Eo maxime, ut in obvio classi hostium essent, electus locus est; ceterum, quod non providerunt, et loco gravi et tempore anni –medium enim aetatis erat– ad hoc insolito odore ingruere morbi vulgo, maxime in remiges, coeperunt. Cuius pestilentiae metu profecti cum praeterveherentur Pamphylum sinum, ad Eurymedontem amnem appulsa classe audiunt ab Apendiis ad Sidam hostes esse. Tardius navigaverant regii adverso tempore etesiarum, quod velut statum favoniis ventis est. Rhodiorum duae et triginta quadriremes et quattuor triremes fuere; regia classis septem et triginta maioris formae navium erat; in quibus tres hepteres, quattuor hexeres habebat. Praeter has decem triremes erant. Et hi adesse hostes ex specula quadam cognoverunt. Utraque classis postero die luce prima, tamquam eo die pugnatura, e portu movit; et postquam superavere Rhodii promunturium quod ab Sida prominet in altum, extemplo et conspecti ab hostibus sunt et ipsi eos viderunt. Ab regis sinistro cornu, quod ab alto obiectum erat, Hannibal, dextro Apollonius, purpuratorum unus, praeerat; et iam in frontem directas habebant naves. Rhodii longo agmine veniebant; prima praetoria navis Eudami erat; cogebat agmen Chariclitus; Pamphilidas mediae classi praeerat. Eudamus postquam hostium aciem instructam et paratam ad concurrendum vidit, et ipse in altum evehitur et deinceps quae sequebantur servantes ordinem in frontem derigere iubet. Ea res primo tumultum praebuit, nam nec sic in altum evectus erat ut ordo omnium navium ad terram explicari posset, et festinans ipse praepropere cum quinque solis navibus Hannibali occurrit; ceteri quia in frontem derigere iussi erant, non sequebantur. Extremo agmini loci nihil ad terram relictum erat; trepidantibusque iis inter se iam in dextro cornu adversus Hannibalem pugnabatur.*

XXIV. Sed momento temporis et navium virtus et usus maritimae rei terrorem omnem Rhodiis dempsit. Nam et in altum celeriter evectae naves locum post se quaeque venienti ad terram dedere, et si qua concurreret rostro cum hostium nave, aut proram, lacerabat, aut remos detergebat, aut libero inter ordines discursu praetervecta in puppim impetum dabat. Maxime exterruit hepteres regia a multo minore Rhodia nave uno ictu demersa; itaque iam haud dubie dextrum cornu hostium in fugam inclinabat. Eudamum in alto multitudine navium maxime Hannibal, ceteris omnibus longe praestantem, urgebat, et circumvenisset, ni signo sublato ex praetoria nave, quo dispersam classem in unum colligi mos erat, omnes quae in dextro cornu vicerant naves ad opem ferendam suis concurrissent. Tum et Hannibal quaeque circa eum naves erant capessunt fugam; nec insequi Rhodii ex magna parte aegris et ob id celerius fessis remigibus potuerunt. Cum in alto ubi substiterant cibo reficerent vires, contemplatus Eudamus

*Πρόσψη των δημοσίων αποχωρητηρίων στην αγορά.
Τείχος της οψίμης αρχαιότητας.*

hostes claudas mutilatasque naves apertis navibus remulco trahentes, viginti paulo amplius integras abscedentes, e turri praetoriae navis silentio facto "exsurgite" inquit "et egregium spectaculum capessite oculis." Consurrexere omnes, contemplatique trepidationem fugamque hostium prope una voce omnes ut sequerentur exclamaverunt. Ipsius Eudami multis ictibus vulnerata navis erat; Pamphilidam et Chariclitum insequi quoad putarent tutum iussit. Aliquamdiu secuti sunt; postquam terrae appropinquabat Hannibal, veriti ne includerentur vento in hostium ora, ad Eudamum revecti heptem captam, quae primo concursu icta erat, aegre Phaselidem pertraxerunt. Inde Rhodum non tam victoria laeti, quam alius alium accusantes, quod cum potuisset, non omnis submersa aut capta classis hostium foret, redierunt. Hannibal, ictus uno proelio adverso, ne tum quidem praetervehi Lyciam audebat, cum coniungi veteri regiae classi quam primum euperet; et ne id ei facere liberum esset, Rhodii Chariclitum cum viginti navibus rostratis ad Patara et Megisten portum miserunt. Eudamum cum septem navibus maximis ex ea classe, cui praefuerat, Samum redire ad Romanos iusserunt, ut quantum consilio, quantum auctoritate valeret, compelleret Romanos ad Patara expugnanda.»

Μετά από αυτά η ναυμαχία στα ανατολικά της κερσονήσου της Σίδης, οι Παμφύλιοι βοήθησαν άλλη μια φορά τον Σελευκίδη βασιλιά στη μάχη της Μαγνησίας της «πρός Σιπύλω» (189 π.Χ.) κατά την οποία ο Αντίοχος ο Γ΄ ηττήθηκε οριστικά.

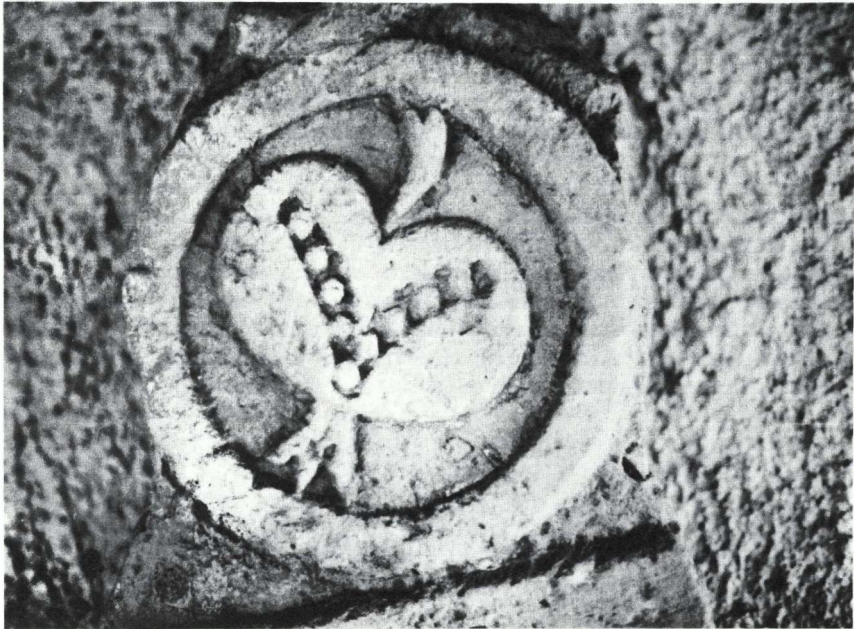
Κατά την ειρήνη της Απάμειας (188 π.Χ.) προσαρτήθηκε στο Πέργαμο η χώρα η εντεύθεν (= βορείως) του Ταύρου, μετά την διευθέτηση μιας γεωγραφικής διαφοράς, σχετικά με το που ανήκει η Παμφυλία, ανάμεσα στην επιστημονική (Αριστοτέλης: ο Ταύρος αρχίζει από την Κιλικία) και την πολιτική (Ευμένης Περγάμου, M. Vulso) άποψη από τη μια, και, την άποψη του Αντίοχου του Γ΄ και της κοινής γνώμης από την άλλη (ότι δηλαδή η Παμφυλία κείτε εκείθεν, επομένως νοτίως, του Ταύρου). Ωστόσο το Πέργαμο κατείχε μόνο τη δυτική Παμφυλία ως τον Κέστρο, ενώ το ανατολικό τμήμα έμενε ελεύθερο: η κατασκευή ενός δικού του, σχετικά μικρού λιμανιού, της Αττάλειας, από τον Άτταλο Β΄ (160/59-139/8 π.Χ.) περίπου 70 χλμ. δυτικά της Σίδης είναι μια απόδειξη γι' αυτό.

Οι επόμενες δεκαετίες (ως το 102 π.Χ.) αποτελούν την πρώτη μεγάλη περίοδο ακμής της Σίδης. Η εμπορική δραστηριότητα της πόλης επεκτάθηκε στο Αιγαίο και στην ευρύτερη Μεσόγειο: τα νομίσματά της κυκλοφόρησαν στη Μ. Ασία, τη Συρία, τη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, όπου και στρατολογούνταν μισθοφόροι από τη Σίδη. Σ' αυτά την εποχή επίσης ανήκει η κατασκευή του μεγάλου τείχους της πόλης.

Οι προσπάθειες για καλές σχέσεις με τη Ρώμη φαίνονται από μια πρεσβεία των Παμφυλίων του έτους 168 π.Χ. που προσκομίζει ένα σφράγι 20.000 στατήρων, τελεί θυσία στον Juppiter Optimum Maximum και παρακαλεί για ανανέωση της «φιλίας» ως εξασφάλισης της ελευθερίας σε ένα αβέβαιο μέλλον.

Στον τρίτο Καρχηδονιακό πόλεμο (149-6 π.Χ.) 5 πλοία της Σίδης έλαβαν μέρος στην πολιορκία της Καρχηδόνας και συνέβαλαν, σημαντικά, στην καταστροφή του καρχηδονιακού στόλου: αυτό το έκαναν από φιλία για τον Λ. Κορνίλιο Σκιπίωνα, τον εγγονό του νικητή του Αννίβα που υπήρξε ο στρατηγός στον πόλεμο εναντίον του Αντίοχου του Γ΄ και ο γιός του οποίου είχε τότε αιχμαλωπισθεί. Η πραγματική αιτία αυτής της «φιλίας» δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί.

Οι περαιτέρω καλές σχέσεις με τους Σελευκίδες ενδυναμώνονται από την παραμονή στην πόλη του νεαρού διαδόχου Αντίοχου, του γιού του Δημητρίου του Α΄, που ανατράφηκε σ' αυτήν και έλαβε, αργότερα, ως βασιλιάς Αντίοχος ο Ζ΄ (139/8-129 π.Χ.), εκτός από το επίθετο «Ευεργέτης» και το «Σιδή-

21. Αρχιτεκτονικό απόσπμμα με παράσταση ροδιού.

της». Η πολιτική ανεξαρτησία της Σίδης πρόσφερε προστασία εναντίον ενδο-συριακών εριδών (ο ανηψιός του Γρυπός ζήτησε το 112 π.Χ. προστασία από τις πολεμικές επιχειρήσεις της πατρίδας του στην Άσπενδο). Η θαλάσσια οδός πρόσφερε ασφαλή και γρήγορη πρόσβαση από τη Σίδη στην πρωτεύουσα των Σελευκιδών την Αντιόχεια την επί του Ορόντου. Ένα κοσμοπολίτικο πλαίσιο και κάποιες προϋποθέσεις καλλιέργειας και παιδείας αναμφισβήτητα υπήρχαν στη Σίδη, έτσι ώστε να είναι κατάλληλη για μια τέτοια διαμονή.

Μετά τον θάνατο του Άτταλου του Γ' (133 π.Χ.) το μεγαλύτερο τμήμα του βασιλείου του αποτέλεσε τη ρωμαϊκή επαρχία Ασία (129 π.Χ.), το δε υπόλοιπο διανεμήθηκε ποικιλοτρόπως ή κηρύχθηκε ελεύθερη χώρα.

Έτσι και η Παμφυλία έμεινε στην αρχή ανεξάρτητη, έχασε όμως στα επόμενα χρόνια την ευημερία της, δεδομένου ότι η πειρατεία, με ορμητήρια την γειτονική και την ενδότερη ορεινή χώρα, έλαβε τεράστιες διαστάσεις. Όλα τα προηγούμενα μέτρα αυτοπροστασίας των πόλεων, π.χ. μια αστυνόμευση των θαλασσών, απέτυχαν. Μάλιστα η Σίδη συγκατατέθηκε τελικά οι πειρατές να κατασκευάζουν τα πλοία τους στα νεώρια της πόλης και να πωλούν στην αγορά της τη λεία τους. Το 102 π.Χ. η ρωμαϊκή σύγκλητος ανέθεσε στον πραιτώρα Μάρκο Αντώνιο να εκστρατεύσει εναντίον των «Κιλικίων» (= πειρατών): συγκέντρωσε τον στόλο του στη Σίδη, αλλά είχε περιορισμένες μόνον επιτυχίες στην Κιλικία και την Παμφυλία (οι πειρατές μάλιστα απήγαγαν αργότερα την ίδια του την κόρη!).

Η κατάσταση χειροτέρευε με τη στάση του Μιθριδάτη του ΣΤ΄ του Ευπάτορος, του βασιλιά του Πόντου, που κατά τον πρώτο του πόλεμο εναντίον της Ρώμης (88-85 π.Χ.) συνήψε συμμαχία με τους πειρατές και κατέλαβε και την Παμφυλία. Στα επόμενα χρόνια μεγάλωσε ακόμη περισσότερο η πληγή των πειρατών: ολόκληροι στόλοι, συχνά πάνω από 1000 πλοία, λεπταλούσαν πόλεις και συλούσαν ιερά κατασκεύαζαν μάλιστα και ισχυρά θαλάσσια ορμητήρια. Η δράση τους κατευθυνόταν τώρα κατά προτίμηση εναντίον των Ρωμαίων και η απαγωγή υψηλών αξιωματούχων έγινε μια επικερδής επιχείρηση. Από την άλλη πλευρά ο Ρωμαίος Verres (70 π.Χ.) που έγινε πασίγνωστος από τους λόγους του Κικέρωνα εναντίον της διεφθαρμένης συμπεριφοράς του στη Σικελία, ανταποκρίθηκε πλήρως στη φήμη του ήδη όταν ήταν ταμίας της Κιλικίας (80/79 π.Χ.): παράπονα από την Παμφυλία αναφέρουν ότι στην Άσπενδο δεν άφησε άγαλμα για άγαλμα και ότι στην Πέργη εξαφάνισε από τον ναό της Αρτέμιδος πολύ χρυσάφι.

Ο Ρ. Servilius Vatia, ανθύπατος της Κιλικίας το έτος 78 π.Χ., έλαβε την Παμφυλία ως τμήμα της περιφέρειάς του με ανάλογη χρηματική επιδότηση και με μέτρο την προϋπόθεση ότι θα επιβληθεί επίτελος στο καθεστώς της πειρατείας. Κατά τη διάρκεια δύο εκστρατειών κατέκτησε το «πειρατήριο» του Ζηνικέτη στον Όλυμπο, προωθήθηκε διά της κοιλάδος του Ευρυμέδοντα ή του Μέλανα στα όρη της Ισαυρίας, όπου κατέλαβε την πόλη «Ίσαυρα ή παλαιά». Η δυτική Παμφυλία «απελευθερώθηκε» δια της βίας, πόλεις όπως η Αττάλεια έχασαν την αυτονομία τους, ενώ το ανατολικό τμήμα με τις πόλεις Σίλλυο, Άσπενδο και Σίδη εξακολούθησε να παραμένει ανεξάρτητο (κοπή αυτόνομων αργυρών νομισμάτων στη Σίδη μέχρι το 36 π.Χ.).

Ο Πομπήιος τελικά κατάφερε το 67 π.Χ., χάρη σε έκτακτες εξουσίες για το σύνολο της Μεσογείου και τις παραλιακές περιοχές της, να απελευθερώσει από την πληγή των πειρατών μέσα σε 3 μήνες, πρώτα το δυτικό και κατόπιν το ανατολικό τμήμα της. Για να τον ευχαριστήσουν (ή για να αποφύγουν τιμωρία;) οι κάτοικοι της Σίδης έστησαν ένα μνημείο προς τιμήν του.

Η επαρχία Κιλικία περιλάμβανε εκείνη την εποχή ολόκληρη την Παμφυλία: ο Κικέρων, διοικητής της Κιλικίας το έτος 50 π.Χ., αναφέρει τη Σίδη σαν λιμάνι αυτής της επαρχίας και αρετηρία για την επιστροφή του στη Ρώμη.

Κατά τον εμφύλιο πόλεμο εναντίον του Καίσαρος ο Πομπήιος, το 49 π.Χ., συγκέντρωσε στην Ανατολή ένα στράτευμα στο οποίο μεταξύ άλλων περιλήφθηκαν και παμφυλιακά επικουρικά στρατεύματα: μετά την ήττα του στα Φάρσαλα το 48 π.Χ. κατέφυγε στην Αττάλεια, συγκέντρωσε πάλι εκεί στρατεύματα και κατασκεύασε πλοία. Ο Ρ. Lentulus Spinther, διοικητής της επαρχίας Ασίας το 43 π.Χ., στέλνει μήνυμα από το Πέργαμο στη ρωμαϊκή σύγκλητο, ότι κατατρόπωσε τον στόλο του οπαδού του Καίσαρος Dolabella και ότι τον καταδίωξε – φυσικά με παμφυλιακά πλοία – ως τη Σίδη, που είναι «extrema regio provinciae meae». Η Σίδη και η επαρχία Κιλικία ανήκαν πιθανότατα, μετά την νέα διευθέτηση πραγμάτων από τον Καίσαρα το έτος 47 π.Χ., στην επαρχία Ασία.

Μετά τη νίκη στους Φιλίππους (42 π.Χ.) επί των δολοφόνων του Καίσαρος, ο Μάρκος Αντώνιος πήγε στην Ανατολή και προσάρτησε την ανατολική Παμφυλία στο βασίλειο της Γαλατίας – επειδή είχε παραχωρήσει στους δολοφόνους του Καίσαρος στρατεύματα και πλοία. Τώρα αρχίζει στη Σίδη η κοπή νομισμάτων για τον βασιλιά Αμύντα των Γαλατών. Μετά τον θάνατό του (25 π.Χ.) ο Αύγουστος πρόσθεσε ολόκληρη την Παμφυλία στη Γαλατία, αλλά το καθεστώς και η υποτέλεια άλλαξαν ακόμη πολλές φορές: επί Κλαυδίου αποτέλεσε το 43 μ.Χ. μαζί με τη Λυκία μία επαρχία, επί Αδριανού έγινε πρώτη φορά το 136 μ.Χ. συγκλητική επαρχία και μετά, οριστικά, από το 178/79 μ.Χ., επί Μάρκου Αυρηλίου.

Κατά τον δεύτερο και το πρώτο μισό του 3ου αι. η Σίδη, ως μητρόπολη με περίπου 10.000 κατοίκους,

διήνυσε υπό τη σκέπη της Ρώμης μια δεύτερη περίοδο οικονομικής ακμής. Η εντατική γεωργική δραστηριότητα με μεγάλα συστήματα άρδευσης, η παραγωγή ελαιόλαδου, η αμπελουργία, η αλιεία, η ναυπηγική και το εμπόριο, κυρίως με τη Συρία, τη Φοινίκη και την Αίγυπτο, βοήθησαν τη Σίδη να αποκτήσει μεγάλη ευημερία. Τη βάση για την ευημερία αυτή αποτέλεσε το πρόσφορο λιμάνι της, το οποίο όμως κατά τον 5ο αι. αντικαταστάθηκε από άλλο στα νοτιοδυτικά, λόγω των προσχώσεων: η έκφραση «ένα λιμάνι της Σίδης» ήταν στην αρχαιότητα ταυτόσημη με την εργασία του Σίψουφου. Επί Διοκλεπιανού η Σίδη ευνοήθηκε ιδιαίτερα από ένα εμπορικό πρόνομο: η πόλη ορίσθηκε ως τόπος μεταφόρτωσης σιτηρών στον δρόμο από την Αλεξάνδρεια προς τον Βορρά αντί της Εφέσου, το λιμάνι της οποίας είχε γεμίσει άμμο.

Τα διοικητικά όργανα της Σίδης ήταν η εκκλησία του δήμου, η βουλή, η μεγάλη γερουσία, για όλη την πόλη, καθώς και 4 επιμέρους γερουσίες για τις 4 συνοικίες της, οι οποίες έφεραν ονόματα προερχόμενα από σημαντικά αρχιτεκτονήματα και μνημεία: οι Τετραπώλειτες (από ένα τέθριππο –τετράπωλος– που ήταν πάνω στην αιψίδα του δρόμου με τις κιονοστοιχίες), οι Βωμείςτες (από τον βωμό του Διός) οι Μεγαλοπυλείτες (από τη Μεγάλη Πύλη) και οι κάτοικοι της συνοικίας του Μεγάλου Συνεργίου.

Από τα οικοδομήματα αυτής της εποχής, τα οποία εν μέρει συνεχίζουν ελληνιστικές κατασκευές, άξια μνείας είναι κυρίως τα εξής: ένα υδραγωγείο μήκους 32 κλμ. από τις πηγές του Μέλανα στον Ταύρο· το θέατρο με την αγορά του (όπου υπήρχε και ναός της Τύχης)· η αγορά της πόλης με τη βιβλιοθήκη· οι θέρμες της αγοράς, του λιμανιού και των βυζαντινών χρόνων· οι εγκαταστάσεις τους λιμανιού με τους δύο ναούς των σημαντικότερων θεών, της Αθηνάς και του Απόλλωνα· διάφορες κρήνες· μια αιψίδα θριάμβου και ένα μνημείο του Βεσπασιανού· οι δύο δρόμοι με τις κιονοστοιχίες και αργότερα διάφορα χριστιανικά οικοδομήματα: η μεγάλη βασιλική, το αποκαλούμενο επισκοπικό ανάκτορο και ο χριστιανικός ναός του 5ου/6ου αι. Ως προς τις γιορτές, παραδίδονται τα Πύθια για τον Απόλλωνα, ένας «Μυστικός αγών» (παρόμοιοι αγώνες μαρτυρούνται μόνο στην Άγκυρα) και τα «Επιβατήρια» για την Αθηνά και τον Απόλλωνα, επί αισίας αφίξεως των πλοίων.

Κατά το δεύτερο μισό του 3ου μ.Χ. αι. αρχίζει η εποχή της παρακμής και της φτώχειας: την εποχή του Κλαύδιου του Γοτθικού (268-270) προωθήθηκαν στη Σίδη Σκύθες από τη Μαύρη θάλασσα, εναντίον των οποίων όμως οι κάτοικοι αντιστάθηκαν με πείσμα και επιτυχία. Επί Ιουλιανού του Αποστάτη (361-363) ενέσκησαν οι Ίσραυροι στη χώρα, αλλά τα ρωμαϊκά στρατεύματα που στάθμευαν στη Σίδη κατέστρεψαν τις σχεδίες που δοκίμασαν να τοποθετήσουν στον Μέλανα ποταμό και τους κατατρόπωσαν. Οι πόλεις της Παμφυλίας χρειάστηκε να ανακαινίσουν πολλές φορές τις οχυρώσεις εκείνη την εποχή και εν μέρει να στενέψουν τον κλοιό των τειχών. Έτσι οι κάτοικοι της Σίδης κατασκεύασαν ένα τείχος διά μέσου της πόλης στο στενότερο τμήμα της χερσονήσου, περιλαμβάνοντας μέσα και το θέατρο, το μεγαλύτερο δε τμήμα των κατοίκων μετοίκησε στο νότιο τμήμα της πόλης.

Ήδη κατά τον 3ο αι. υπήρχε στη Σίδη μια καταφανώς δραστήρια χριστιανική κοινότητα, όπως μαρτυρούν οι Πράξεις των μαρτύρων στις δίκες χριστιανών της Σίδης της εποχής του Διοκλεπιανού και η πληροφορία περί των 7 χριστιανών που πέθαναν με μαρτυρικό θάνατο επειδή κατέστρεψαν αγάλματα θεών στον ναό της Αρτέμιδος. Μαρτυρούνται επίσης 2 εβραϊκές συναγωγές, το δε έτος 390 πραγματοποιήθηκε στη Σίδη σύνοδος 25 επισκόπων από την Παμφυλία και τη Λυκαονία. Μιαν ύστερη ακμή έζησε η Σίδη τον 5ο/6ο αι.: ήταν μια έδρα του μητροπολίτη της επαρχίας Παμφυλίας, υπό τον οποίο υπάγονταν 15 επίσκοποι. Η πόλη επεκτάθηκε πάλι και πέρασε μια νέα περίοδο οικονομικής και πολιτιστικής άνθησης. Σημαντικά πρόσωπα από τη Σίδη την εποχή αυτή είναι: ο Ρόδων, πρώτος διευθυντής της Αλεξανδρινής Κατηχητικής Σχολής· ο μαθητής του Φίλιππος ο Σιδίτης, συγγραφέας μιας εκκλησιαστικής ιστορίας·

ο σοφιστής Τρωίλος, διδάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη και σύμβουλος του Ανθεμίου· ο Τριβωνιανός, δεξί χέρι του αυτοκράτορα Ιουστινιανού στο νομοθετικό του έργο.

Με τις επιδρομές των Αράβων πειρατών επήλθε, από τον 7ο αι. κ.ε. η οριστική παρακμή. Ήδη ο βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος (912-959) χαρακτήρισε πάλι την Σίδη ως φωλιά πειρατών. Ο Άραβας γεωγράφος Idrisi περιγράφει γύρω στα 1150 τη Σίδη σαν μια άλλοτε μεγάλη και ανθούσα πολιτεία, της οποίας οι κάτοικοι ένεκα των καταστροφών μετόικησαν στη γειτονική Αττάλεια: την αρχαία Σίδη ονομάζει «καμμένη Αττάλεια». Ισχυροί σεισμοί συνέτειναν στην περαιτέρω παρακμή.

Οι Σελτζούκοι Τούρκοι, που το έτος 1148 κατέβηκαν κοντά στον Ευρυμέδοντα τους Σταυροφόρους, κατέκτησαν τον 13ο αι. όλη την περιοχή που από το 1422 κ.ε. ανήκει στους Οθωμανούς, αλλά κανένας από τους νέους κυρίαρχους δεν εγκαταστάθηκε εκεί. Τον 19ο αι. ο Γάλλος de Corances αναφέρει πως η Σίδη χαρακτηριζόταν ως «τόπος φαντασμάτων» και γι' αυτό την απέφευγαν. Μόλις το 1895 κατοικήθηκε πάλι το παλιό νότιο τμήμα της πόλης, με την ονομασία Σελιμιέ, από Τούρκους πρόσφυγες προερχόμενους από την Κρήτη. Συστηματικές ανασκαφές έγιναν στη Σίδη κατά τα έτη 1947 έως 1966 από τον Α.Μ. Mansel και μια ομάδα αρχαιολόγων του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινουπόλεως. Οι λιμενικές εγκαταστάσεις και τα θαλάσσια τείχη της Σίδης ερευνήθηκαν το 1967 από τους Η. Schläger, J. Schäfer και U. Graf και το 1970/73 από τους J. Schäfer και P. Knoblauch. Οι ανασκαφές στην πόλη συνεχίστηκαν τα τελευταία χρόνια από την κυρία J. Inan, ιδίως στην περιοχή του θεάτρου και της αγοράς. Στο βόρειο και ανατολικό τμήμα της πόλης εξακολουθούν ακόμη πολλά να είναι καταχωσμένα βαθειά μέσα στην άμμο περιμένοντας την αποκάλυψή τους. Για το μέλλον δεν έχει κανείς παρά να ευχθεί στην αρχαία Σίδη, όπως και στο σύγχρονο Σελιμιέ, να προστατευθούν οι αρχαιότητες και η σύγχρονη διαμόρφωση να γίνει με σύνεση και φροντίδα!

Βιβλιογραφία (επιλογή): K. Graf Lanckoronski, Städte Pamphylens und Pisidiens, Bd. I: Pamphylien. (Wien 1890) Böblingen
21969. Cl.E. Bosch, Studien zur Geschichte Pamphylens I/II. Ankara 1957. A.M. Mansel, Die Ruinen von Side. Berlin 1963.
P. Knoblauch, Die Hafenanlagen und die anschließenden Seemauern von Side. Ankara 1977. J. Wagner, Türkei – Die Südküste von Kaunos bis Issos (Artemis Cicerone). München 1986.

Φάνωμα από την οροφή της σκηνής του θεάτρου με την Άρτεμι και τα ζώα της.

«Θησαυρός» τετραδράχρων από τη Σίδη

WOLFGANG LESCHHORN

(Μτφρ. Κατερίνη Λιάμμη)

Τον Απρίλιο του 1986 έγινε γνωστό στους συνεργάτες του Institut für Alte Geschichte του Πανεπιστημίου του Saarland ότι διοικητεύθηκε στο εμπόριο ένας «θησαυρός», που αποτελείτο από 342 αργυρά νομίσματα της μικρασιατικής πόλης Σίδης, μεγάλου νομισματικού ενδιαφέροντος, καθώς έδειξε μια πρώτη απόπειρα προσέγγισής του. Η δυνατότητα μελέτης των νομισμάτων του «θησαυρού» οφείλεται στην γενναιόδωρη παραχώρηση της Landesbank Saar Girozentrale προς το Ινστιτούτο μας. Τον Ιανουάριο του 1987 άλλα 218 νομίσματα της ίδιας πόλης προστέθηκαν στο πρώτο «εύρημα», με το οποίο συναποτελούσαν ένα ενιαίο σύνολο και δεν διαφοροποιούνταν μεταξύ τους από τυπολογική άποψη (στο εξής τα δύο σύνολα θα αναφέρονται ως «θησαυρός» της Σίδης). Η διαπίστωση της κοινής προέλευσης των δύο συνόλων στηρίχθηκε στην σύγκριση του βαθμού διατήρησης των νομισμάτων, καθώς και σε άλλα ομοιειδή χαρακτηριστικά που τα διέκριναν. Παρόλο που όλα τα νομίσματα είχαν καθαριστεί, διατηρούσαν ωστόσο στα κοιλώματά τους υπολείμματα γης, στην οποία είχαν καταχωσθεί, όπως και ιχνοστοιχεία χλωριούχου αργύρου, πράγμα που δεν άφηνε καμιά αμφιβολία για το ότι αποτελούσαν μέρη του ίδιου «ευρήματος». Ο κατακερματισμός μεγαλύτερων νομισματικών «ευρημάτων» είναι πολύ συνηθισμένος: όχι σπάνια περνούν μήνες ή χρόνια, ώπου να διοικητευθούν όλα τα νομίσματα στο εμπόριο. Το έτος εύρεσης και ο ακριβής χώρος προέλευσης του «θησαυρού» παραμένουν άγνωστα κι είναι ασφαλώς ριψοκίνδυνο να υποδείξουμε έναν συγκεκριμένο χώρο, λόγω της ευρείας κυκλοφορίας αυτών των νομισμάτων σ' ολόκληρη την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου μέχρι την Μεσοποταμία.

Ο επιστημονικός σχολιασμός ενός «θησαυρού» έχει ιδιαίτερη σημασία για τη διεύρυνση των νομισματικών γνώσεων μόνον στην περίπτωση που παραδίδεται ακέραιος. Γι' αυτό το λόγο τα 560 νομίσματα που απαρτίζουν τον «θησαυρό» της Σίδης, συνθέτουν ένα υπεραρκέτο υλικό για τον ερευνητή, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ο περιορισμένος αριθμός μεμονωμένων σιδηπικών τετραδράχμων (περίπου εκατό), που φυλάσσονται σε δημόσιες ή ιδιωτικές συλλογές ή εμφανίζονται κατά καιρούς σε ευρωπαϊκούς και βορειοαμερικανικούς καταλόγους δημοπρασιών. Το 1963 ο Henri Seyrig στην έγκυρη μελέτη του για τα σιδηπικά τετράδραχμα σημείωσε 361 νομίσματα που προέρχονταν από αθημοσίετες συλλογές, δηλαδή πολύ λιγότερα από το σύνολο αυτών που ερευνώνται στο Saarbrücken. Το πολυάριθμο αυτό υλικό επαρκεί πλήρως για μια επιστημονικά θεμελιωμένη και λεπτομερή έρευνα της αξιόλογης νομισματοκοπίας τετραδράχμων της Σίδης, που κυκλοφόρησαν σ' ολόκληρη την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Από τον υπογράφοινα αυτό το άρθρο προετοιμάζεται σχετικό βιβλίο.

1. «Θησαυροί» με σιδηπικά τετράδραχρα

Το 1986 παραχωρήθηκε για μελέτη στο ιστορικό Institut für Hilfswissenschaften του Πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης «θησαυρός» 127 νομισμάτων που πρόκειται να δημοσιευθεί από τον H. Schubert (στο εξής θα αναφέρεται ως «θησαυρός» της Φρανκφούρτης). Είναι όλα προϊόντα του Νομισματοκοπείου της Σίδης, τυπολογικά ανήκουν στην ίδια ομάδα με τα νομίσματα του «θησαυρού» της Σίδης και γι' αυτό διατυπώθηκε η άποψη ότι αποτελούν ένα τμήμα του. Ωστόσο υπάρχουν μερικά σημεία που δεν

συνηγορούν για μια τέτοια πρόταση: η διατήρηση των νομισμάτων, τα οποία παραδόθηκαν ακαθάριστα, αλλά κυρίως οι περιορισμένες αριθμητικά επισημάνσεις, οι οποίες στο «θησαυρό» της Σίδης είναι απειράριθμες και αποτελούν αδιάσειστα τεκμήρια της διείσδυσης αυτών των τετραδράχμων στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της ανατολικής Μ. Ασίας.

Ένας τρίτος «θησαυρός» με 198 σιδηρικά τετράδραχμα, όμοια τυπολογικά με τα προαναφερθέντα, φυλάσσεται σε γερμανική ιδιωτική συλλογή· χάρη στη μεσολάβηση των υπευθύνων του Νομισματικού Μουσείου Μονάχου εξασφαλίσθηκε η μελέτη του υλικού (στο εξής θα αναφέρεται ως «θησαυρός» του Μονάχου). Οι επισημάνσεις που φέρουν τα νομίσματα και ανταποκρίνονται σ' εκείνες των νομισμάτων του «θησαυρού» της Σίδης, αποδεικνύουν την ευρεία κυκλοφορία τους. Η κατάκλιση όμως του «θησαυρού» του Μονάχου συνέβη πολύ νωρίτερα από κείνη του «θησαυρού» της Σίδης, όπως φαίνεται από την παντελή απουσία των μεταγενέστερων σειρών τετραδράχμων που σφραγίζονται με τα νεώτερα ονόματα των υπευθύνων υπαλλήλων και ανήκουν στο «θησαυρό» της Σίδης. Ένας παρόμοιος «θησαυρός» που αποτελείται από 100 νομίσματα βρέθηκε πριν αρκετά χρόνια στη Σίδη και ανήκει στο Μουσείο της Αττάλειας. Αν και η τελική μελέτη και δημοσίευσή τους δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη, μολαταύτα με βάση τα ονόματα των υπευθύνων υπαλλήλων που αναγράφονται στα νομίσματα είναι δυνατή η ένταξή τους στην κατηγορία των νεώτερων κοπών, που αντιπροσωπεύονται στον «θησαυρό» της Σίδης. «Εύρημα» 25 τετραδράχμων από τη Σίδη, που ήταν στη διάθεση εμπόρου στο Μόναχο, φωτογραφήθηκε από τον καθηγητή P.R. Franke, κι έτσι έγινε προσιτό για μελέτη. Και σ' αυτή την περίπτωση χαρακτηριστική ήταν η απουσία κοπών της όψιμης φάσης του «θησαυρού» της Σίδης, πράγμα που πείθει για την πρόωμη απόκρυψή του.

Μεμονωμένα τετράδραχμα του τύπου του «θησαυρού» της Σίδης βρίσκονται σε πολλά «ευρήματα», καθώς οι κάτοχοί τους τα συγκέντρωσαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον δίπλα στα νομίσματα άλλων πόλεων ή μοναρχών. Το σύνολο των νομισμάτων που προέρχονται είτε από «θησαυρούς» είτε από δημοσιευμένες συλλογές Μουσείων, με σύντομο σχολιασμό, χωρίς φωτογραφία, ανέρχεται σε 2000 κομμάτια. Συγκρινόμενος ο αριθμός αυτός με άλλες τοπικές μικρασιατικές εκδόσεις, πολύ μικρότερες ποσοτικά, αποκαλύπτει το ενδιαφέρον της σιδητικής νομισματικής πολιτικής τόσο για τις εμπορικές συναλλαγές, όσο και για την ανακύκλωση του χρήματός της στην αγορά. Στον αριθμό αυτό πρέπει ενδεχομένως να προστεθούν και μερικές εκατοντάδες νομίσματα, τα οποία ανήκουν σε δημόσιες ή ιδιωτικές συλλογές και δεν έχουν ακόμη ταυτιστεί. Η επιστημονική αξιολόγηση του «θησαυρού» της Σίδης δεν αποτιμάται μόνον με βάση το πλούσιο υλικό· με τον θησαυρό αυτό αποκτούμε επιπρόσθετα και μία σαφή εικόνα της κυκλοφορίας των τετραδράχμων του σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή, δηλαδή ακριβώς κατά την κατάκλισή τους, σ' αντίθεση με την κυκλοφορία των μεμονωμένων νομισμάτων από τόσο σε τόσο.

Διάφοροι ήταν οι λόγοι κατάκλισης, συνθεότερη αιτία αποτελούσε η κρίση μιας εποχικής σπματοδοτημένης από συρράξεις· ο κάτοχος ενός «θησαυρού» αναγκασμένος να εγκαταλείψει το σπίτι του τον έκρυβε για να τον προστατεύσει, χωρίς ωστόσο να του δοθεί η ευκαιρία να τον αναζητήσει αργότερα. Ένα θλιβερό περιστατικό στην αρχαιότητα, μεταβάλλεται σε ευτυχία συγκυρία για τη σύγχρονη Νομισματική.

Ασφαείς παραμένουν οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες κατακώσθηκε ο «θησαυρός» της Σίδης· μπορούμε πάντως με σιγουριά να θεωρήσουμε ως χρόνο απόκρυψής του τα μέσα του 2ου π.Χ. αι. Η μεγάλη αξία του «θησαυρού» υποδηλώνει ότι ο κάτοχός του δεν μπορούσε να είναι κάποιος απλός πολίτης, αφού το συνολικό βάρος των 560 νομισμάτων ανέρχεται σε 8,5 κιλά. Μία αξιολόγηση σύμφωνα με την

σημερινή τιμή αργύρου δεν βοηθά, ενώ αντίθετα μία κατά προσέγγιση εκτίμηση των μισθών στους αρχαίους χρόνους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα 560 αργυρά νομίσματα αντιστοιχούν με 4 ετών μισθούς ενός διδασκάλου στην ίδια εποχή.

2. Οι εκδόσεις τετραδράχμων της Σίδης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους

Το μέσο βάρος των τετραδράχμων της Σίδης είναι περίπου 15,75 γρ. Μικρές διαφοροποιήσεις βάρους, που κυμαίνονται μεταξύ 14,35 και 16,49 γρ. οφείλονται στην κατάσταση διατήρησής τους. Τα πλέον καλοδιατηρημένα τετράδραχμα ανέρχονται στα 16 περίπου γρ., ενώ 19 φθαρμένα νομίσματα του «θησαυρός» δεν ξεπερνούν τα 15 γρ. Ο «θησαυρός» αποτελείται μόνον από τετράδραχμα που ακολουθούν τον αττικό σταθμικό κανόνα. Ο Μ. Αλέξανδρος, μετά την εδραίωση της εξουσίας του, προσάρμοσε το νομισματικό σύστημα όλων των ελληνικών πόλεων στον αττικό σταθμικό κανόνα, καθώς το αθηναϊκό νόμισμα ήταν ισχυρότατο και κυριαρχούσε στην οικονομία των χωρών της λεκάνης της Μεσογείου. Κατ' αρχήν τα αθηναϊκά και κατόπιν τα τετράδραχμα του Μ. Αλεξάνδρου και των διαδόχων του καθόρισαν και τις εμπορικές σχέσεις της εποχής, ώστε πολλές πόλεις διευθέτησαν με τον ίδιο τρόπο τη νομισματική τους πολιτική. Στην Σίδα λειτουργήσε – όπως και ο' άλλες πόλεις του κράτους του Μ. Αλεξάνδρου– Νομισματοκοπείο, όπου ο βασιλεύς ρευστοποίησε σε νόμισμα με ονομαστική αξία τετραδράχμων μέρος των τεράστιων θησαυρών που απεκόμισε από τα περσικά βασιλικά ταμεία. Δεν είναι διόλου περίεργο ότι η Σίδα έναν αιώνα μετά τον Μ. Αλέξανδρο συνέχισε τη λειτουργία του Νομισματοκοπείου της προβαίνοντας στην έκδοση τετραδράχμων στο όνομά της και ακολουθώντας τον ισχύοντα πλέον αττικό σταθμικό κανόνα. Αν και τα τετράδραχμα έγιναν γνωστά ως τα συνηθέστερα νομισματικά προϊόντα της πόλης, δεν έλειψε ωστόσο και η παραγωγή δραχμών, οι οποίες όμως δεν περιέχονται στον «θησαυρό» της Σίδης.

Οι εμπροσθότυποι των τετραδράχμων απεικονίζουν κρανοφόρο γυναικεία κεφαλή προς τα δεξιά (πίν. Ι 1-4). Πρόκειται για την πολεμική θεά Αθηνά, περίφημος ναός της οποίας βρισκόταν στο λιμάνι της πόλης (εικ. σελ. 35). Η παράσταση της θεάς, πολιούχου της Σίδης, κυριαρχεί από τις πρώτες ήδη νομισματικές παραγωγές του 5ου π.Χ. αι. Οι οπισθότυποι υιοθετούν –χωρίς παραλλαγές– ως θέμα τους τη θεά Νίκη με κίτωνα και ιμάτιο σε βηματισμό προς τα αριστερά, η οποία στο προτεταμένο δεξί της χέρι κρατά στεφάνι νίκης. Το εθνικό της πόλης απουσιάζει, εφ' όσον η παράσταση ενός ροδιού (=σίδης) στο πεδίο του νομίσματος, υπαινίσσεται, ως «λαλούν σύμβολον», το όνομά της. Σε απροσδιόριστο χρόνο έγινε η συγχώνευση του επικώριου σιδηπικού ορισμού του ονόματος της πόλης και του ομόηχου ελληνικού για το ρόδι. Έκτοτε κάθε νόμισμα με παράσταση ροδιού θεωρείται κοπή της πόλης Σίδης.

Οι οπισθότυποι παρουσιάζουν στο πεδίο αριστερά ή αριστερά και δεξιά από τα πόδια της Νίκης

1. Α	11. ΔΗ	21. Σ-Τ
2. ΑΘ	12. ΔΗ-Μ	22. ΣΣ
3. Α-Κ	13. ΔΙ	23. ΣΙΗ
4. Α	14. ΔΙ	24. ΣΕ-Η
5. ΑΡ	15. ΔΙΟ	25. ΣΓ-Η
6. ΑΕ	16. ΔΙΟΔ	26. ΧΡΥ
7. ΔΕ	17. ΚΑ-Ε	27. Π
8. ΔΕΙ	18. ΚΑ-ΕΥ	28. Ϛ
9. ΔΕΙ-Ν	19. ΚΑΕ-ΥΧ	29. ΑΦ
10. ΔΕΙ-ΝΟ	20. CΤ	30. Φ

βραχυγραφίες ή μονογράμματα, που πιθανότατα δεν αντιπροσώπευαν μόνον τους υπαλλήλους –υπευθύνους για την κάθε νομισματική έκδοση– αλλά και τους ανώτατους άρχοντες, σύμφωνα με το έτος θητείας των οποίων γινόταν η χρονολόγηση. Στην περίπτωση αυτή τα αρχικά των ονομάτων αποτελούν και στοιχεία χρονολόγησης, καθώς επιτρέπουν να διαπιστωθεί το έτος έκδοσης σύμφωνα με το έτος υπηρεσίας του κατονομαζόμενου. Οι βραχυγραφίες των ονομάτων των υπαλλήλων που εμφανίζονται στα τετραδράχια του «θησαυρού» καταγράφονται με αλφαβητική σειρά στον παραπάνω πίνακα.

Σε 317 νομίσματα οι συνθετότερες βραχυγραφίες είναι αυτές που αποδίδονται με τους αριθμούς 17, 18, 19 (πίν. I 5-6) και αναπτύσσονται στο όνομα ΚΛΕΥΧΑΡΗΣ. Το όνομα παραδίδεται σε ελληνική επιγραφή της Παμφυλίας, ύστερης εποχής. Είκοσι ένα νομίσματα φέρουν τα αρχικά ΑΚ ..., αρ. 3, (πίν. I 7) και 31 τα αρχικά ΑΡ..., αρ. 4 και 5, (πίν. I 8). Σε ένα μοναδικό νόμισμα αναγράφονται τα πρώτα γράμματα ΑΘ... ενός ονόματος, αρ. 2, ενώ 38 συνολικά νομίσματα σφραγίζονται από τη βραχυγραφία ΔΕΙΝΟ..., αρ. 7-10, (πίν. I 9-12). Θα ήταν ριψοκίνδυνο να αποδώσει κανείς τα μονογράμματα αρ. 6, (πίν. I 13) και αρ. 13 στον ίδιο υπεύθυνο υπάλληλο. Οι βραχυγραφίες αρ. 14-16 που αναγράφονται σε 30 νομίσματα αναπτύσσονται στα ονόματα Διόδωρος, Διόδοτος, Διόδημος ή Διοδωρίδης (πίν. I 14-15). Ο υπάλληλος με τα αρχικά ΔΗ–Μ, αρ. 11-12, (πίν. I 16) εμφανίζεται σε 24 νομίσματα. Είναι αμφίβολο, αν τα αρχικά ΣΤ..., αρ. 20-25, (πίν. I 17-19) που αποδίδονται με έξι παραλλαγές σε 50 κομμάτια συντομογραφούν πάντα το ίδιο πρόσωπο. Επτά φορές ο υπάλληλος ΧΡΥ..., αρ. 26, (πίν. I 20) δίνει το όνομά του στα νομίσματα, ενώ σε 15 κομμάτια τα γράμματα είναι δυσανάγνωστα. Σπάνια αποδίδονται στα νομίσματα του «ευρημάτος» μας τα μονογράμματα ή γράμματα αρ. 1, 27, 28, 29, 30.

Σύμφωνα με την ερμηνεία των βραχυγραφιών στα νομίσματα του «θησαυρού» της Σίδης συγκεντρώνονται 12-19 διαφορετικά ονόματα υπαλλήλων. Επειδή το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας είναι μεγάλο, φαίνεται απίθανο να προκύψουν άγνωστα ονόματα από τυχόν νέα νομίσματα. Με βάση τα ονόματα των ενιαυσίων αρχόντων προκύπτει μία διάρκεια παραγωγής αυτών των τετραδράχμων από 12 μέχρι 19 χρόνια. Πρέπει βέβαια να υπογραμμισθεί ότι ένα όνομα είναι δυνατό να αναφέρεται σε περισσότερους υπαλλήλους, που ασκούσαν την υπηρεσία τους σε διαφορετικούς χρόνους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μας δίνουν τα νομίσματα που υπογράφονται από τον Κλευκάρη, καθώς τεκτονικές μεταξύ τους διαφορές επιβεβαιώνουν ότι κόπηκαν σε τρεις διαφορετικές περιόδους. Δύο περιπτώσεις μπορούν να επισμανθούν: είτε επρόκειτο για περισσότερους υπευθύνους υπαλλήλους που είχαν το ίδιο όνομα, δεδομένου ότι το ίδιο όνομα απαντάται συχνά σε μία οικογένεια, είτε το όνομα του Κλευκάρη, που –εναλλασσόμενο με άλλα ονόματα– αναγράφεται στις τελευταίες νομισματικές σειρές, αποτέλεσε αργότερα σημείο αναγνώρισης αυτών των τετραδράχμων και επαναλαμβανόταν χωρίς να αναφέρεται σε συγκεκριμένο πρόσωπο.

Τα σύμβολα, κράνος (πίν. I 8), στεφάνι ή κεραυνός, που απεικονίζονται σε μία ομάδα νομισμάτων δίπλα στη βραχυγραφία αρ. 5, αριστερά της Νίκης, δεν αποτελούν εμβλήματα τριών υπαλλήλων, όπως θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί. Είναι πιθανότερο ότι αντιστοιχούν σε διαφορετικές νομισματικές εκδόσεις που έγιναν με την επιστασία του ίδιου υπαλλήλου.

3. Η χρονολόγηση των τετραδράχμων

Τα ονόματα των αρχόντων που σφραγίζουν τις εκδόσεις των τετραδράχμων δεν μπορούν να ταυτιστούν σ' όλες τις περιπτώσεις με γνωστά πρόσωπα. Άλλωστε οι περισσότεροι συντετμημένοι τύποι μάλλον δύσκολα αναπτύσσονται σ' ένα όνομα, με αποτέλεσμα να γίνεται προβληματική η χρονολογική

Πίνακας Ι

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

ένταξη των νομισμάτων. Ως διάρκεια αυτής της νομισματικής παραγωγής μπορεί να προταθεί με ασφάλεια ένα διάστημα 15 ως 20 χρόνων, επειδή είναι γνωστό ότι στην αρχαιότητα τα νομισματοκοπεία δεν δραστηριοποιούνταν σε επίσημη βάση, αλλά ανάλογα με τις ανάγκες σε χρήμα της εκδίδουσας αρχής, με αποτέλεσμα να μεσολαβούν μεγάλα χρονικά διαστήματα χωρίς να κόβεται νόμισμα.

Η εξέταση άλλων «θησαυρών», που περιέχουν ανάλογα τετράδραχμα βοηθά στο να δοθεί μια απάντηση στα χρονολογικά προβλήματα που προκύπτουν: τα τετράδραχμα της Σίδης συνυπάρχουν με νομίσματα άλλων πόλεων ή βασιλείων σε θησαυρούς που βρέθηκαν σ' ολόκληρη την Μ. Ασία –με εξαίρεση τις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας– στην Συρία, τη Μεσοποταμία, μέχρι το Ιράν και την Αίγυπτο βλ. χάρτη, σελ. 42-43.

Τετράδραχμα αυτού του τύπου εμφανίζονται για πρώτη φορά στον «θησαυρό» που βρέθηκε στο Ντιγαρμπακίρ της Αρμενίας και απεκρύβη μεταξύ 205-200 π.Χ. Με αρκετή ακρίβεια μπορούμε να εντάξουμε στα ίδια περίπου χρόνια «θησαυρό» που αποκαλύφθηκε το 1960 στο ιερό του Ασκληπιού στο Πέργαμο. Η απόκρυψη του συνδέεται με την καταστροφή του ναού από τον Φίλιππο Ε', βασιλιά της Μακεδονίας, το 201 π.Χ. Με την χρονολόγηση αυτή εξασφαλίζεται ένα *terminus ante quem* για την παραγωγή των πρώτων τετράδραχμων της Σίδης. Στο «εύρημα» από το Πέργαμο περιέχονται δύο τετράδραχμα που υπογράφονται από τους υπαλλήλους ΑΡ... και ΔΙ..., ενώ ο υπάλληλος ΑΘ... αναγράφεται σε ένα νόμισμα από τον «θησαυρό» του Ντιγαρμπακίρ. Οι τρεις τούτες εκδόσεις τουλάχιστον, πρέπει να κόπηκαν π. μ. μία κατόπι της άλλης σε διάστημα τριών ετών, οπωσδήποτε όμως όχι πολύ πριν το 201 π.Χ. Για τη χρονολόγηση αυτή συνηγορεί και ένα άλλο «εύρημα» από το Γόρδιο της Φρυγίας, που περιέχει νομίσματα της Παμφυλίας, αλλά όχι τετράδραχμα του τύπου του «θησαυρού» της Σίδης, καταχωμένο μεταξύ 205-200 π.Χ.

Δέκα «θησαυροί», που απεκρύβησαν το 190 π.Χ. περίπου και εντοπίστηκαν τόσο στη Μ. Ασία, όσο και στη Συρία, απαρτίζονται από μεγάλους αριθμούς σιδηπικών τετράδραχμων – σε σχέση με νομίσματα άλλων πόλεων. Η απόκρυψή τους συνδέεται με τους πολέμους που διεξήγαγε ο Αντίοχος Γ' στην Μ. Ασία εναντίον των Ρωμαίων μεταξύ 191-188 π.Χ. Σ' αυτά τα «εύρηματα» περιέχονται σιδηπικά τετράδραχμα με όλα τα αρχικά ονομάτων που αποδίδονται και στον «θησαυρό» της Σίδης, πλην του Κλευκάρη, ο οποίος προφανώς πρέπει να χρονολογηθεί αργότερα. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του «θησαυρού» του Μονάχου. Η απουσία από τους «θησαυρούς» νομισμάτων με τα ονόματα αρ. 1, 27, 28, 29, 30 δεν δημιουργεί πρόβλημα. Η ασφαλής χρονική ένταξη των «θησαυρών» επιτρέπει και την χρονολόγηση των τετράδραχμων της Σίδης μεταξύ των ετών 205 και 190 π.Χ., εκτός από εκείνα που «επισημαίνονται» από τον Κλευκάρη και κόπηκαν μετά το 190 π.Χ. σε τρεις νομισματικές περιόδους.

Η εσωτερική χρονολόγηση των επιμέρους σειρών επιχειρείται με βάση τη συμμετοχή τους στους «θησαυρούς», τον βαθμό διατήρησης των νομισμάτων και την τεχνολογική μεταξύ τους συγγένεια. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω τα νομίσματα που κόπηκαν με την ευθύνη των υπαλλήλων ΑΘ... ΑΡ... και ΔΙ..., αρ. 2, 5 και 14, χρονολογούνται πριν από το 200 π.Χ.: τεχνολογικοί λόγοι υπαγορεύουν τη χρονολογική τους προσέγγιση με τα νομίσματα που φέρουν τα αρχικά των υπαλλήλων ΧΡΥ... και ΑΡ... Η διατήρηση των νομισμάτων του «θησαυρού» της Σίδης ποικίλλει: τα παλαιότερα νομίσματα κυκλοφόρησαν επί πολύ και γι' αυτό παρουσιάζουν τις περισσότερες κακώσεις ως αποτέλεσμα της πολυχρησίας. Τα πιο καλοδιατηρημένα νομίσματα που φαίνεται ότι αποσύρθηκαν σύντομα από την κυκλοφορία, είναι όσα ομαδοποιούνται με βάση το όνομα του υπαλλήλου Κλευκάρη αρ. 19. Περισσότερες κακώσεις από τα νο-

*Ο ναός στο λιμάνι.
Τα τείχη της πόλης με πύργο.*

μίσματα του υπαλλήλου ΣΤ..., αρ. 20, 21, υπέστησαν τα κομμάτια που σφραγίζονται από τους υπαλλήλους ΧΡΥ..., αρ. 26 και ΑΚ..., αρ. 3, γεγονός που συναινεί για μία πρωϊμότερη χρονολόγησή τους. Στον χρονολογικό προβληματισμό επιπρόσθετο βοηθητικό στοιχείο είναι ο αριθμός των κοπών κάθε σειράς που περιέχονται στον «θησαυρό». Η παλαιότητα του νομίσματος υπαγορεύεται από την σπανιότητα της παρουσίας του στους «θησαυρούς», εφ' όσον οι φθορές που είχε υποστεί ανάγκαζαν τους υπευθύνους να το αποσύρουν από την κυκλοφορία. Τα φθαρμένα αυτά νομίσματα τα ξανάχυναν για να επανεκδόσουν νέο νόμισμα. Φυσικά τέτοιου είδους συμπεράσματα εξάγονται προσεκτικά και μόνον σε περιπτώσεις μεγάλων αριθμών νομισμάτων, γιατί πολλές φορές πρόκειται για απλές συμπτώσεις. Το γεγονός ότι ο «θησαυρός» που εξετάζεται περιέχει μόνον 7 νομίσματα του υπαλλήλου ΧΡΥ... και ένα του ΑΘ..., ίσως απλά δηλώνει ολιγόριθμη παραγωγή νομισμάτων κατά τα έτη της υπηρεσιακής τους θητείας. Αντίθετα, πολυάριθμες είναι οι σειρές που αντιπροσωπεύονται από τα ονόματα ΔΕΙΝΟ... (36 κομμάτια), ΣΤΗ... (44 κομμάτια), και, όπως ήδη αναφέρθηκε, σ' όσες αναγράφεται το όνομα του ΚΛΕΥΧΑΡΗ. Συνολικά αυτές οι εκδόσεις είναι μάλλον νεώτερες απ' ότι τα νομίσματα που φέρουν τα αρχικά ΑΘ..., αρ. 2, ΑΡ..., αρ. 5, ΔΙ..., αρ. 14, ΔΙΟ..., αρ. 15, ΔΙΟΔ..., αρ. 16, ΑΚ..., αρ. 3, ΧΡΥ..., αρ. 26, αλλά τα μεταγενέστερα είναι του Κλευκάρη.

Θα επιχειρηθεί η χρονολόγηση των τελευταίων νομισμάτων του «θησαυρού» και ο χρόνος απόκρυψής του. Οι «θησαυροί» με τετράδραχμα Σίδης κυκλοφόρησαν και μετά το 188 π.Χ., με τη μεσολάβηση δηλαδή ενός κενού 20 χρόνων, που δεν έχει καλυφθεί μέχρι σήμερα, από την άποψη της εύρεσης νέων «θησαυρών». Μεταξύ 170-160 π.Χ. χρονολογούνται οι κατακώσεις πολλών «θησαυρών» που βρέθηκαν στη Συρία (Μααρέτ εν Νουμάν, Χαν Σείχουν, Τελ Κοτσέκ, Χαλέπ, Λατάκια και κάποιος ακόμη απροσδιόριστος προέλευσης), ενώ κατά την επόμενη δεκαετία κατακώσθηκε ο «θησαυρός» της Βαβυλώνας. Σ' όλους αυτούς τους θησαυρούς περιλαμβάνονται καλοδιατηρημένα σιδηρικά τετράδραχμα με το όνομα του υπευθύνου υπαλλήλου Κλευκάρη, πράγμα που υποδεικνύει μία χρονολόγηση των –τεκτονοποικιολογικών– παλαιότερων τουλάχιστον κομματιών μεταξύ 190-170 π.Χ. Τα νομίσματα του υπαλλήλου Κλευκάρη απεκρύπτοντο συχνά κατά τον 2ο π.Χ. αι., όπως φαίνεται στις περιπτώσεις του «ευρήματος» από τη Μ. Ασία –μέσα 2ου π.Χ. αι.– του «ευρήματος» του Μονάχου και τέλος του «θησαυρού» από τη Σουσιανή της Περσίας, που απεκρύβη μετά το 138 π.Χ.

Από όλους τους θησαυρούς που απαριθμήθηκαν απουσιάζουν τα νεώτερα νομίσματα του υπαλλήλου Κλευκάρη, που υπάρχουν ωστόσο στον «θησαυρό» της Σίδης και που ο αριθμός τους (187) είναι συντριπτικά μεγαλύτερος απ' ότι τα παλαιότερα νομίσματα του ίδιου υπαλλήλου. Τα νεώτερα κομμάτια του Κλευκάρη αρ. 17-19, (συνολικά 128 κομμάτια), φέρουν τον συντητημένο τύπο αρ. 19 και παρόλο που ακολουθούν την θεματική των άλλων σιδηρικών τετραδράχμων, οι παραστάσεις τόσο στην απόδοση της κεφαλής Αθηνάς, όσο και στην μορφή της Νίκης είναι κακότεχνες (πίν. Ι 3,4,6). Αυτό γίνεται εμφανές κυρίως στα μαλλιά της Αθηνάς που πλαισιώνουν τον αυχένα ή στα πτερά της Νίκης που αποδίδονται με σπικτά σημεία. Η τεκτονοποικία αυτή προχειρότητα («βαρβαρότητα», θα μπορούσε να πει κανείς) τα ανάγει στη μεταγενέστερη φάση κοπής του Κλευκάρη (πίν. Ι 5). Ο Chr. Boehringer χρονολογεί μετά το 150 π.Χ. ανάλογες κοπές από ένα μικρασιατικό «θησαυρό» που βρέθηκε το 1962. Αυτός ο «θησαυρός» δίνει ένα σοβαρό έρεισμα για χρονολόγηση των νεωτέρων κοπών του Κλευκάρη μεταξύ 160-150 π.Χ., όπως βέβαια και η παντελής απουσία τους από τους θησαυρούς, τους κατακωσμένους στη δεκαετία 170-160 π.Χ. Για τον «θησαυρό» της Σίδης μπορούν ανεπιφύλακτα να προταθούν ως χρόνια απόκρυψής του τα μέσα του 2ου π.Χ. αι., εφ' όσον το μεγαλύτερο μέρος του το συνθέτουν τα μεταγενέστερα νομίσματα του Κλευκάρη.

Σε μία τρίτη κατηγορία ομαδοποιούνται νομίσματα με το όνομα επίσης του Κλευκάρη, τεχνοτροπικοί όμως λόγοι επιβάλλουν τον διαχωρισμό τους από τα υπόλοιπα. Τρία άλλα ευρήματα που περιέχουν και τετράδραχμα της Σίδης χρονολογούνται, καθώς φαίνεται από τα συναντίκοντα νομίσματα, στα μέσα του 1ου π.Χ. αι. ή κάπως αργότερα. Στα ίδια περίπου χρόνια ανήκει και ο «θησαυρός» από το Δέλτα του Νείλου, με βάση οκτώ καλά χρονολογημένα νομίσματα του βασιλιά Πτολεμαίου του Αυληπί. Με ακρίβεια επίσης χρονολογούνται και δύο μικρασιατικοί «θησαυροί», διότι περιείχαν αργυρά κομμάτια του βασιλιά Αμύντα της Γαλατίας, ο οποίος μεταξύ 36 και 25 π.Χ. είχε υπό την κατοχή του και την Σίδα. Στους «θησαυρούς» που αναφέρθηκαν κυριαρχούν τα νομίσματα του Κλευκάρη. Δυστυχώς οι ελλείψεις δημοσιεύσεις τους δεν επιτρέπουν τεχνοτροπικές συγκρίσεις των νομισμάτων. Η τρίτη κατηγορία εκδόσεων του Κλευκάρη αντιπροσωπεύεται συχνά στους μικρασιατικούς «θησαυρούς», γι' αυτό με σιγουριά μπορούν να θεωρηθούν ως χρόνια παραγωγής της τα μέσα του 1ου π.Χ. αι. Ίδια κομμάτια περιέρχονται επίσης στο «εύρημα» της Αττάλειας, ενώ στο «εύρημα» της Αιγύπτου του 1ου π.Χ. αι. απαντώνται και παλαιότερα τετράδραχμα της Σίδης. Είναι φανερό ότι τα νομίσματα αυτά 150 χρόνια μετά την έκδοσή τους δεν είχαν αποσυρθεί από την κυκλοφορία.

Ο βασιλιάς Αμύντας ανέλαβε την ευθύνη για τη νομισματοκοπία της πόλης κατά τα έτη 36-25 π.Χ., όταν είχε στην εξουσία του τη Σίδα. Διατήρησε τις ίδιες νομισματικές παραστάσεις με την προσθήκη νέων μοτίβων. Το ρόδι αντικαταστάθηκε από την αναγραφή του ονόματός του και η θεά Νίκη δεν κρατούσε πια στεφάνι στο χέρι, αλλά τα σύμβολα εξουσίας του κατακτητή, το ξίφος και το διάδημά του. Η τεχνοτροπική ομοιότητα των τετραδράχμων του Αμύντα και των τελευταίων κοπών του Κλευκάρη είναι σαφής: σε μία μάλιστα περίπτωση το εργαστήριο χρησιμοποίησε την ίδια σφραγίδα εμπροσθοτύπου νομισμάτων του Κλευκάρη και για μία έκδοση του Αμύντα. Όλα αυτά τα δεδομένα εξασφαλίζουν την χρονική κατάταξη των νεωτέρων κοπών του Κλευκάρη λίγο πριν το 36 π.Χ. Όσον αφορά στην γεωγραφική τους κυκλοφορία, είναι αξιο παρατήρησης, ότι δεν βρίσκονται στη Συρία, ασφαλώς λόγω της κατάλυσης του σελευκιδικού βασιλείου.

Κι ενώ η εξέταση του υλικού των «θησαυρών» δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την νομισματική δραστηριότητα της Σίδης κατά τον 2ο και 1ο π.Χ. αι., αποφασιστικής σημασίας είναι τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τη συγκρότηση του συντάγματος και τη μελέτη των τετραδράχμων της Σίδης. Αν και δεν έχουμε ακόμη στη διάθεσή μας υλικό που φυλάσσεται σε Ίενα Νομισματικά Μουσεία, είναι εφικτό να συγκεντρώσουμε πολλές πληροφορίες από τα κομμάτια που συνθέτουν τους «θησαυρούς» της Σίδης, της Φρανκφούρτης και του Μονάχου.

Από την εξέταση του βάρους των νομισμάτων παρατηρούνται τα εξής: στους «θησαυρούς» από τους οποίους εξαιρούνται τα νεώτερα νομίσματα του Κλευκάρη το μέσο βάρος ξεπερνάει τα 16 γρ., όπως χαρακτηριστικά διαπιστώνεται στα νομίσματα του «θησαυρού» του Μονάχου (16,29 γρ.). Κατά πολύ μειώνεται το βάρος στους θησαυρούς όπου υπάρχουν και νεώτερες εκδόσεις του Κλευκάρη, όπως για παράδειγμα στους «θησαυρούς» της Σίδης και της Φρανκφούρτης το κάθε παρόμοιο κομμάτι ζυγίζει κατά προσέγγιση 15,75 γρ. και 15,64 γρ. αντίστοιχα. Αυτό οδηγεί στη διαπίστωση ότι από τα νομίσματα που εξέδωσε το Νομισματοκοπείο πριν το 190/188 π.Χ., τα καλοδιατηρημένα ζυγίζουν περίπου 16,5 γρ. και τα κακοδιατηρημένα 2 γρ. λιγότερο κατά μέσο όρο. Το αντίθετο συμβαίνει με τα νομίσματα που κόπηκαν με την ευθύνη του υπαλλήλου Κλευκάρη: όσα αντιπροσωπεύουν την παλαιότερη φάση κοπής και είναι καλής διατήρησης δεν υπερβαίνουν τα 16 γρ., ενώ τα νεώτερα, μεταξύ των οποίων πλεονάζουν τα καλοδιατηρημένα, παρουσιάζουν έναν μέσο όρο βάρους περίπου 15,7 γρ. Η μείωση του βάρους του αργύρου

σε νομίματα που διατήρησαν αναλλοίωτη την ονομαστική τους αξία, στα τετράδραχμα, σημαίνει βαθεία οικονομική κρίση και πληθωρισμό, που δεν απέφυγε ούτε η Σίδη, αν και μεγάλο λιμάνι και εμπορικό κέντρο, ως απόρροια των αλληπάλλων πολεμικών επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα η μείωση του βάρους γύρω στα 190 π.Χ. πρέπει να συσχετισθεί με την συμμετοχή της Σίδης στον πόλεμο που ανέλαβε ο Αντίοχος Γ' της Συρίας εναντίον των Ρωμαίων και του βασιλείου του Περγάμου με κέντρο επιχειρήσεων την Μ. Ασία.

4. Οι σφραγίδες ως μαρτυρίες για τη χρονολόγηση των νομισματικών σειρών

Η ολοκληρωμένη μελέτη μιας νομισματοκοπίας απαιτεί την διεξοδική εξέταση των διασταυρώσεων μπηρών/σφραγίδων. Η μπροστινή σφραγίδα, δηλαδή η μήτρα του εμπροσθοτύπου, ήταν σφηνωμένη στον κυλινδρικό άκρονα και από πάνω έβραζαν τον χαρακτήρα, όπου ήταν χαραγμένος ο τύπος του οπισθοτύπου. Το πέταλο του μετάλλου το τοποθετούσαν πάνω στον άκρονα και με τη βοήθεια μιας σφύρας χτυπούσαν στο χαρακτήρα, οπότε προέκυπε το νόμισμα. Η επανάληψη αλληπάλλων χτυπημάτων για την παραγωγή των νομισμάτων επέφερε κακώσεις στις μήτρες ή τις έφθειρε τόσο πολύ, ώστε να μην αναγνωρίζονται οι παραστάσεις του νομίσματος. Όταν η ποιότητα των μπηρών παρουσίαζε μεγάλη φθορά, τις αντικαθιστούσαν με άλλες που προετοίμαζαν οι ούτως ή άλλως υψηλά αμειβόμενοι χαράκτες. Η νέα σφραγίδα παρά την όμοια θεματική, παρουσίαζε διαφορές σε σχέση με την παλαιότερη, πράγμα που διακρίνεται ασφαλώς με μία προσεκτική συγκριτική εξέταση. Η σφραγίδα του οπισθοτύπου ήταν φυσικό να υποστεί νωρίτερα φθορές απ' ό,τι εκείνη του εμπροσθοτύπου, αφού δεχόταν τα χτυπήματα. Γι' αυτό το λόγο έπρεπε να αλλάσσεται συχνότερα από την σφραγίδα του εμπροσθοτύπου που ήταν προσαρμοσμένη στον ακμονόσκο και εκρησιμοποιείτο για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Τα αποτελέσματα αυτής της τεχνικής συνοψίζονται στην διαπίστωση ότι σε μια νομισματοκοπία απαντώνται περισσότερες σφραγίδες οπισθοτύπων απ' όσες εμπροσθοτύπων σε μία αναλογία 1 : 4 ή 1 : 5.

Η διασταύρωση των μπηρών των εμπροσθοτύπων και οπισθοτύπων και ο βαθμός φθοράς τους σε ένα μεγάλο σύνολο νομισμάτων βοηθούν στην κατάταξη του υλικού. Παράλληλα κατανοείται ο ρυθμός και ο τρόπος εργασίας ενός νομισματοκοπέου όπως και το πλήθος των κοπών, πράγμα που δεν μπορεί να εκτιμηθεί με βάση τα νομίματα που μας έχουν –εντελώς τυχαία– διασωθεί. Παράδειγμα αποτελούν τα 454 νομίματα του υπαλλήλου Κλευκάρη, που έγιναν γνωστά από τα νέα δεδομένα των «θησαυρών», ενώ το 1963 ο Η. Seyrig γνώριζε μόλις 33 κομμάτια. Αντίθετα δεν αυξήθηκε ο αριθμός των νομισμάτων του υπαλλήλου ΑΦ..., αρ. 29, ενώ του ΔΙ..., αρ. 14, από 11 ανήλθε σε 21 νομίματα. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για ουσιαστική αύξηση, όπως στην περίπτωση του Κλευκάρη, που τα νομίματα πολλαπλασιάστηκαν κατά 14 φορές.

Όταν όμως είναι κανείς σε θέση να γνωρίζει τον αριθμό των μπηρών από τις οποίες εκδόθηκαν τα νομίματα μιας κοπής είναι δυνατόν να εκτιμηθεί στατιστικά και ο αριθμός των νομισμάτων, που παρήχθησαν. Κατά κανόνα από μία μήτρα εμπροσθοτύπου παράγονται 20.000–30.000 νομίματα σύμφωνα με μία άλλη, μάλλον επιπόλαιη, άποψη ο αριθμός τους περιορίζεται σε 6.000–10.000 κομμάτια. Στατιστικές που έγιναν επιβεβαιώνουν γενικώς την τάξη των 6.000–30.000 νομισμάτων. Για τους οπισθοτύπους δεν ισχύει το ίδιο φαινόμενο, καθώς μειώνεται ο αριθμός των νομισμάτων από κάθε μήτρα κατά το 1/4 ή 1/5 σε σύγκριση με τους εμπροσθοτύπους. Η εμπειρία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αποκλείεται να παραιοφύσουν νέες μήτρες σ' ένα σύνολο νομισμάτων, εάν από κάθε εμπροσθότυπο διαθέτουμε ήδη 6-8 νο-

μήτρα. Όσο μεγαλύτερος φυσικά είναι ο αριθμός των γνωστών κομματιών, που κόπηκαν από μία μήτρα, τόσο περισσότερο ολοκληρώνεται και η συγκεκριμένη έκδοση.

Από τη μελέτη των σφραγίδων του «θψαυρού» της Σίδης προέκυψαν χρήσιμες πληροφορίες: τα νεώτερα νομίσματα του Κλευκάρη αρ. 19 –συνολικά 187– κόπηκαν από 58 εμπροσθοτύπους και 159 οπισθοτύπους, ενώ τα 35 παλαιότερα νομίσματα του ίδιου, με όμοια βραχυγραφία, από 3 εμπροσθοτύπους και 17 οπισθοτύπους. Πενήντα επιπλέον νομίσματα που έθεσε σε κυκλοφορία ο ίδιος με τα αρχικά αρ. 18 κόπηκαν από 12 εμπροσθοτύπους και 28 οπισθοτύπους και τέλος 43 κομμάτια που φέρουν τον συντητημένο τύπο αρ. 17 βασίστηκαν σε 15 εμπροσθοτύπους και 28 οπισθοτύπους. Οι αριθμοί, που αναφέρθηκαν, αποδεικνύουν ότι τα νομίσματα του Κλευκάρη αντιπροσωπεύονται πλούσια στον «θψαυρό» της Σίδης, που μελετούμε. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το ότι οι παλαιότερες εκδόσεις, από το υπάρχον υλικό με τη βραχυγραφία αρ. 19 μπορούν να ταξινομηθούν χρονικά με ασφάλεια, καθώς μία μήτρα οπισθοτύπου χρησιμοποιήθηκε επί πολύ, ενώ η μήτρα του εμπροσθοτύπου λόγω φθοράς, αντικαταστάθηκε γρήγορα. Ένας μόνον από αυτούς τους εμπροσθοτύπους άντεξε αρκετά, αφού χρησιμοποιήθηκε για κοπή νομισμάτων σε συνδυασμό με 11 σφραγίδες οπισθοτύπων.

Εάν υπολογίσει κανείς τον μεγάλο αριθμό των παλαιότερων νομισμάτων που προήλθαν από τις μήτρες του εμπροσθοτύπου –στη διάρκεια της θπείας του Κλευκάρη– θα προκύψει ένα σύνολο 180.000–900.000 κομματιών. Δηλαδή για τη συγκεκριμένη κοπή χρειάστηκαν 2.835–14.175 κιλά αργύρου. Εντυπωσιακά αποτελέσματα συνάγονται και από τα νομίσματα που κόπηκαν με ευθύνη του υπαλλήλου ΑΡ..., αρ. 5: δεκαπέντε νομίσματα στον «θψαυρό» της Σίδης, που απεικονίζουν στο πεδίο του οπισθοτύπου ως σύμβολο ένα στεφάνι, προήλθαν από 3 σφραγίδες εμπροσθοτύπων και 7 οπισθοτύπων, ενώ 14 νομίσματα με κράνος ως σύμβολο κόπηκαν από 4 σφραγίδες εμπροσθοτύπων και 12 οπισθοτύπων. Μια ιδιομορφία της έκδοσης που απεικονίζει το στεφάνι αποτελεί η μοναδική μήτρα του οπισθοτύπου, που χρησιμοποιήθηκε για 3 διαφορετικές σφραγίδες εμπροσθοτύπων. Απ' αυτά την εξακρίβωση αποκομίζουμε την πολύτιμη πληροφορία ότι η επιλογή των σφραγίδων κατά τη διάρκεια των εργασιών στο νομισματοκοπείο, όπου απασχολούνταν περισσότεροι χαράκτες, γινόταν αυθαίρετα και χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά μιας μήτρας εμπροσθοτύπου, στην οποία προσidiaζε ορισμένη μήτρα οπισθοτύπου. Αυτή η πρόχειρη διάθεση των μητρών συνέβαινε ασφαλώς σε περιπτώσεις βιαστικής κοπής, υπό την πίεση άμεσης ανάγκης παραγωγής χρήματος.

Μια άλλη ακρότητα δείχνουν οι εκδόσεις που παράγονται κάτω από την εποπτεία του (ή των) υπαλλήλου με τα αρχικά ΣΤ... Από 14 μήτρες εμπροσθοτύπων και 14 οπισθοτύπων κόπηκαν 15 νομίσματα. Στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να επανεξεταστούν και άλλα νομίσματα της ίδιας κατηγορίας για πιο σαφή συμπεράσματα. Πολύ σύντομη είναι η κοπή με το μονογράφημα αρ. 13, από την οποία γνωρίζουμε συνολικά 9 κομμάτια –3 απ' αυτά στον «θψαυρό» της Σίδης– και η παραγωγή της οποίας βασίστηκε σε ίδιες σφραγίδες εμπροσθοτύπων. Τα 560 νομίσματα του «θψαυρού» εκδόθηκαν από 218 μήτρες εμπροσθοτύπων και 414 οπισθοτύπων.

5. Οι επισημάνσεις

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα νομίσματα του «θψαυρού» της Σίδης οφείλεται στις επισημάνσεις. Επισημάνση είναι ένα μικρών διαστάσεων στρογγυλό, ωοειδές ή τετράγωνο κοίλο σφράγιμα, με παράσταση ή γράμματα, που τίθεται στην επιφάνεια ενός καλά φιλοτεκνημένου νομίσμα-

τος πολύ χρόνο μετά την έκδοσή του. Οι επισημάνσεις γίνονταν συνήθως από την εκδίδουσα αρχή και εξυπηρετούσαν ποικίλους στόχους. Συχνά αναβίβαζαν την αξία ενός νομίσματος που είχε υποτιμηθεί σε περίοδο πληθωρισμού. Άλλοτε ο χαρακτήρας τους ήταν εξισορροπητικός ανάμεσα στο εγχώριο και στο ξένο νόμισμα, πάνω στο οποίο εκτυπώντο για την νέα αποτίμησή του. Επισημάνσεις δέχθηκαν τα 238 από τα 560 νομίσματα του «θησαυρού» της Σίδης. Σε μερικές περιπτώσεις ένα νόμισμα επιδέχτηκε 2 επισημάνσεις. Σε 30 νομίσματα του «θησαυρού» της Φρανκφούρτης από το σύνολο των 127 και σε 154 από τα 198 του «θησαυρού» του Μονάχου αποτυπώθηκαν επισημάνσεις. Η διαπίστωση ότι τα «νέωτερα» νομίσματα που κόπηκαν με το όνομα του Κλευκάρη δεν φιλοξενούν επισημάνσεις επιτρέπει να εντοπίσουμε τη χρονική τους αφετηρία στο πρώτο μισό του 2ου π.Χ. αι.

Η αναγνώριση της παράστασης και της γραφής των μικρών αυτών σφραγίδων που πολλές φορές δεν υπερβαίνουν τα 5 χιλιοστά επιτρέπει στη συνέχεια την ταύτιση με την αρχή, υπό την επιστάση της οποίας τα νομίσματα δέχθηκαν επισημάνσεις. Ως θέμα της επισήμανσης προβάλλεται κατά κανόνα το έμβλημα (ο θυρεός) της πόλης ή του ηγεμόνα, όπως και βραχυγραφίες ονομάτων. Στο βαθμό που επιτυγχάνεται η αποκρυπτογράφησή τους, είναι ασφαλώς εφικτή η ταύτιση της πόλης ή του βασιλείου που τα χρησιμοποίησε για να επικυρώσει την κυκλοφορία τους στην επικράτειά του. Τα στοιχεία που προκύπτουν από μία τέτοια μελέτη είναι σημαντικά όχι μόνο για την νομισματική, αλλά και για την ιστορία της οικονομίας και του εμπορίου. Οι πόλεις που έθεσαν τις επισημάνσεις στα τετράδραχμα της Σίδης παρατίθενται στο χάρτη σε κύκλο, βλ. σελ. 42-43.

Οι περισσότερες από τις μισές επισημάνσεις των τετράδραχμων (145) απεικονίζουν μία άγκυρα, σε 7 τουλάχιστον παραλλαγές, άλλοτε σ' ένα ωειδές πλαίσιο (πίν. II 23-29), άλλοτε –μόνον 28 φορές– σε τετράγωνο (πίν. II 21-22). Εάν εξαιρέσει κανείς τα τετράδραχμα του Κλευκάρη που δεν «επισημάνθηκαν», τα 2/5 περίπου του «θησαυρού» επιδέχθηκαν την άγκυρα ως επισήμανση. Η άγκυρα, σύμβολο του βασιλικού οίκου των Σελευκιδών, κυριαρχεί από τον 3ο κιάλας π.Χ. αι. στην νομισματοκοπία τους. Το σελευκιδικό κράτος από το 306-63 π.Χ. περιελάμβανε εκτός από τη Συρία, τη Μεσοποταμία και τμήματα της Μ. Ασίας και της Περσίας.

Μεγάλοι αριθμοί νομισμάτων, που βρέθηκαν κατά τον 2ο π.Χ. αι. στην Συρία και ήταν προϊόντα μικρασιατικών νομισματοκοπειών ή άλλων, εκτός της σελευκιδικής επικρατείας, είχαν ως επισήμανση μία άγκυρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο «θησαυρός» από το Χαν Σείχουν, όπου τα 22 σιδηρικά νομίσματα φέρουν την άγκυρα πάνω στις κύριες παραστάσεις τους. Συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα, ότι οι επισημάνσεις με την παράσταση της άγκυρας προέρχονται από σελευκιδικό εργαστήριο, πιθανότατα εκείνο της Αντιόχειας της επί του Ορόντου.

Σε μερικές επισημάνσεις απεικονίσθηκε ανδρική κεφαλή με ακτινωτό στέμμα (πίν. II 30) η οποία δεν συνυπάρχει ποτέ με την άγκυρα στο ίδιο νόμισμα, αν και χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα. Η κεφαλή αποδίδει τον ελληνικό θεό Ήλιο, που στον συριακό–μεσοποταμιακό χώρο ενσωματώθηκε με επικώριες θεότητες. Στο σελευκιδικό βασίλειο λειτουργούσε σίγουρα ένα δεύτερο νομισματοκοπείο που αποτύπωνε αυτά την επισήμανση σε ξένα εισερχόμενα νομίσματα. Δηλαδή η σελευκιδική εκδίδουσα αρχή επέτρεψε –εναλλασσόμενα– τις επισημάνσεις με άγκυρα και κεφαλή Ηλίου στους εμπροσθοτύπους και οπισθοτύπους πολυπληθών ξένων νομισμάτων που είχαν εισαχθεί στο βασίλειο. Η διάδοση αυτού του μέτρου αποκαλύπτεται από τις επτά τουλάχιστον παραλλαγές της άγκυρας και της κεφαλής Ηλίου, που σφραγίζουν 9 νομίσματα από τον «θησαυρό» της Σίδης. Πολλές πόλεις θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την παράσταση κεφαλής Ηλίου ως θέμα των επισημάνσεών τους. Ο Ήλιος απεικονίζεται στα νομίσματα

Πίνακας II

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

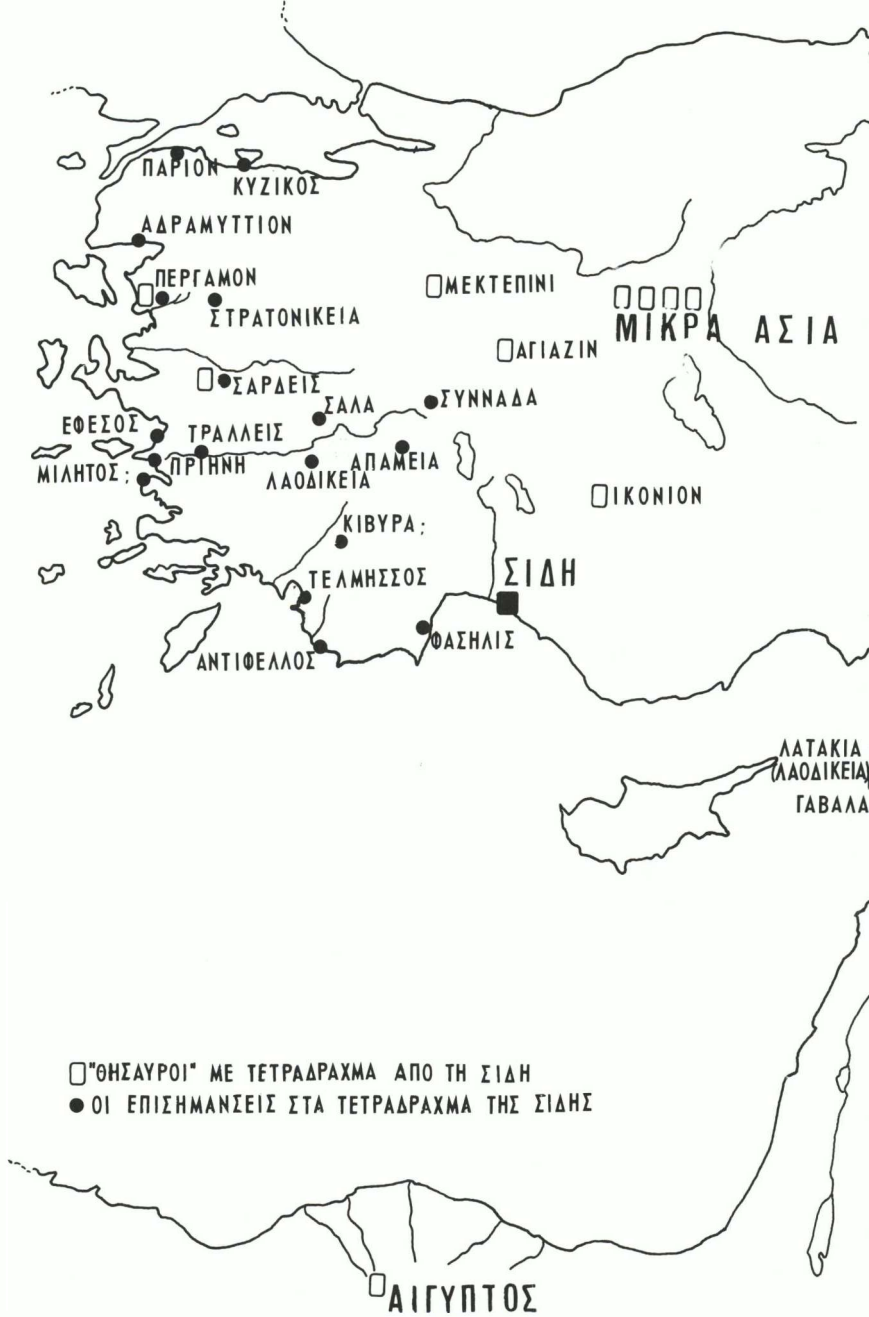
38

39

40

της πόλης Γάβαλα της Σελευκίδος Πιερίας κατά τον 2ο π.Χ. αι. και της Σελεύκειας Τίγριτος ως σύμβολο στα τετράδραχμα του βασιλιά Αντίοχου Δ'. Για καμία από τις δύο πόλεις που αναφέρθηκαν δεν μπορεί να αποκλεισθεί η χρήση κεφαλής Ηλίου ως νομισματικού συμβόλου. Ωστόσο τις περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει η Σελεύκεια η Τίγριτος, μία από τις πρωτεύουσες του σελευκιδικού βασιλείου.

Για τη χρονολόγηση αυτών των επισημάνσεων ο Γάλλος Henry Seyrig βασίστηκε στα δεδομένα των «θησαυρών». Μόνον «θησαυροί» που απεκρύβισαν μετά το 170 π.Χ. περιέχουν νομίσματα με σελευκιδικές επισημάνσεις (άγκυρα ή κεφαλή Ηλίου). Η εμφάνισή τους σε πολυάριθμα νομίσματά, παλαιότερου τύπου, του Κλευκάρη παρέχει σοβαρά ερείσματα για τον χρόνο παραγωγής τους που προκύπτουν από τις ιστορικές συνθήκες της εποχής. Ο βασιλιάς Αντίοχος Δ' (175–περίπου 164 π.Χ.), πιεζόμενος από οικονομική κρίση, υιοθέτησε την λύση των επισημάνσεων σε ξένα νομίσματα που είχαν εισαχθεί στο βασίλειό του και τα οποία αυτομάτως έθεσε σε ισχύ. Ο Δανός νομισματολόγος O. Mørkholm παρουσιάζοντας σχετική μελέτη του, αναφέρει ότι ο Αντίοχος Δ' προέβη στη λήψη μέτρων που αφορούσαν στη νομισματική πολιτική μεταξύ των ετών 173-171 π.Χ., με στόχο την αύξηση των κρατικών εσόδων και την ανάκαμψη της οικονομίας και του εμπορίου. Κύριος άξονας των προσπαθειών του ήταν –κατά το πρότυπο της ανταγωνιστικής γείτονος Αιγύπτου– η παραγωγή μικρών αργυρών νομισμάτων, όπως και καλκών υποδιαρέσεων, και η άμεση διοχέτευσή τους στις αγορές του βασιλείου του, ώστε να περιοριστεί η κυκλοφορία των μεγάλων αργυρών νομισμάτων. Μ' αυτόν τον τρόπο επιτυχανόταν η εξοικονόμηση πολύτιμου αργύρου, που μπορούσε να αναλωθεί προς άλλες κατευθύνσεις (εμπόριο εξωτερικού – στρατιωτικοί εξοπλισμοί). Η προκληθείσα ένδεια σε αργυρά νομίσματα, είχε ως αποτέλεσμα την πρωτοφανή συσσώρευση ξένου αργύρου στην εσωτερική αγορά.

Το ξένο αργυρό νόμισμα δεν ήταν άγνωστο στο βασίλειο των Σελευκιδών, διότι η οικονομική πολιτική τους ήταν ανοικτή και επέτρεπε την εισαγωγή ξένου νομίσματος, πράγμα άλλωστε που τεκμηριώνεται από τα περιεχόμενα των «θησαυρών» που προέρχονται από τη Συρία. Ο Αντίοχος Δ' με την ελεγχόμενη νομισματική πολιτική που εφάρμοσε, επέβαλε στους κατοίκους ξένων αργυρών τετράδραχμων να μην τα αποθησαυρίζουν, αλλά να τα κυκλοφορούν και να πληρώνουν τους φόρους και τις κρατικές εισφορές. Επειδή τα σελευκιδικά τετράδραχμα ήταν βαρύτερα από τα σιδηρικά δεν αρκούσε βέβαια η χρήση επισημάνσεων μόνον, αλλά επιβλήθηκε και η καταβολή αντίστοιχου ποσού προς τα βασιλικά ταμεία που θα εξισορροπούσε τη διαφορά. Από αυτό το μέτρο καρπώθηκαν επιπρόσθετα έσοδα τα βασιλικά ταμεία. Ο βασιλιάς, επειδή η μονοπωλιακή νομισματική του πολιτική δεν απέφερε το αναμενόμενο κέρδος, λόγω της δυσλειτουργίας της γραφειοκρατίας, προώθησε ένα τρίτο σχέδιο. Έκοψε τετράδραχμα για να έχει στη διάθεσή του τα απαραίτητα ποσά, ώστε να αντιμετωπίσει τις επικείμενες πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον της Αιγύπτου. Το βάρος του νέου νομίσματος ήταν λιγότερο κατά 0,4 γρ., δηλ. από 17,2 μειώθηκε στα 16,8 γρ., κάτι που οπωσδήποτε ευνόησε και πάλι την πολιτεία η οποία αποκόμισε επιπρόσθετους πόρους.

Σε μια δεύτερη κατηγορία ομαδοποιούνται τα νομίσματα του «θησαυρού» της Σίδης που φέρουν επισημάνσεις πλείστων μικρασιατικών πόλεων. Δέκα νομίσματα φέρουν ως επισήμανση μία μέλισσα ή μία μύγα (πίν. II 29, 31, 32), 2 λέοντα καθισμένο ή σε βηματισμό (πίν. II 36). Τέσσερις φορές απεικονίζεται μία λύρα με τα γράμματα Α–Ν (πίν. II 39), μία φορά αετός με τα ίδια γράμματα και 3 φορές η βραχυγραφία ΠΡΙΗ. Η τελευταία αυτή επισήμανση, αλλά και ο αετός, εμφανίζονται για πρώτη φορά σε νομίσματα της Σίδης. Η μέλισσα υπενθυμίζει το γνωστό σύμβολο της Εφέσου, που συναντά όμως κανείς και στην Τερμυσσό, στην ενδοχώρα της νοτιοδυτικής Μ. Ασίας. Το ίδιο σύμβολο χρησιμοποίησε και η Τελ-

μισός της Λυκίας, σμ. Fethiye. Η σημαντική αυτή πόλη με το αξιόλογο λιμάνι που διέθετε, χρoίσιμε ως αγκυροβόλιο των πλοίων που κατευθύνονταν προς το Αιγαίο προερχόμενα από τη Σίδη. Εκεί έγιναν προφανώς οι επισημάνσεις με την μύγα, όπως δείχνει ένα σιδηπικό κομμάτι, που φυλλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο και αγοράστηκε στην Τελμυσοό. Μερικές επισημάνσεις που φέρουν τα γράμματα Α–Ν και μάλλον αναπτύσσονται στο όνομα της πόλης Αντιφέλλου, επίσης προέρχονται από την Λυκία. Μετά το 167 π.Χ. κόπηκαν στην Αντίφελλο, σμ. Kas, νομίσματα του Κοινού των Λυκίων, που απεικονίζουν την λύρα και δεξιά και αριστερά τα γράμματα Α–Ν, απολύτως όμοια με τις παραστάσεις στις επισημάνσεις. Στην ίδια πόλη οφείλεται και η επισημάνση με τον αετό και τα ίδια γράμματα. Επειδή η Αντίφελλος έκοψε πολύ λίγα αργυρά νομίσματα –μόνο ένα νόμισμα που φέρει λύρα είναι γνωστό– της επετράπη προφανώς να συμμετάσχει στο Κοινό των Λυκίων, του οποίου ήταν μέλος, και με νομίσματα της Σίδης που είχε προηγουμένως ιδιοποιηθεί με τις επισημάνσεις. Τα παράλληλα αυτά στοιχεία υπαγορεύουν χρονολόγηση των επισημάνσεων με τη λύρα μετά το 167 π.Χ., δηλ. μεταγενέστερη από κείνη των σελευκιδικών επισημάνσεων. Αυτό μπορεί να ισχύει και για τις άλλες επισημάνσεις της ίδιας ομάδας διότι στις περιπτώσεις που συνυπάρχουν με την επισημάνση άγκυρας σ' ένα νόμισμα ο βαθμός διατήρησής τους είναι πολύ καλύτερος.

Ο συνδυασμός των γραμμάτων ΠΡΙΗ σε 3 επισημάνσεις υπαινίσσεται την ιωνική πόλη Πριήνη, γείτονα της Μιλήτου στις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας. Και οι 3 επισημάνσεις εμφανίζονται σε νομίσματα παλαιότερου τύπου του Κλευκάρη. Η επισημάνση από την Πριήνη είναι γνωστή και από τα τετράδραχμα της πόλης Τήμου στη βορειοδυτική Μ. Ασία. Το γεγονός ότι στον «θησαυρό» της Σίδης υπάρχουν επισημάνσεις της Πριήνης, επιτρέπει να αποδώσουμε την επισημάνση με παράσταση λέοντος στην γειτονική Μίλητο. Η Μίλητος συνέχισε να είναι σπουδαίο λιμάνι και εμπορικό κέντρο και διατηρούσε τον λέοντα ως σύμβολό της. Ίσως ένας από τους καθιστούς ή βηματίζοντες λέοντες (πίν. II 36) στην επισημάνση να προέρχεται από την Λυκία, όπου το βασιλικό αυτό ζώο επανέρχεται συχνά ως σύμβολο εξουσίας.

Η προέλευση των επισημάνσεων δείχνει τις κατευθύνσεις των εμπορικών οδών της εποχής που ξεκινώντας από την Σίδη δεν προσανατολίζονται μόνον προς την Ανατολή, στο σελευκιδικό βασίλειο, αλλά και προς την Δύση κατά μήκος των μικρασιατικών παραλίων, ως την Κύζικο, από την οποία άλλωστε παραδίδονται επισημάνσεις σε σιδηπικά τετράδραχμα του «θησαυρού» του Μονάχου.

6. Κιστοφορικές επισημάνσεις

Μία τρίτη, μεγάλη αριθμητικά, κατηγορία νομισμάτων του «θησαυρού» της Σίδης σχηματίζουν όσα απεικονίζουν στην επισημάνση τόξο σε γωρυτό και τα αρχικά γράμματα ονομάτων πόλεων της Μ. Ασίας (πίν. II 31-38, 40). Αυτά η παράσταση των επισημάνσεων είναι γνωστή από τους οπισθοτύπους μιας αξιόλογης νομισματοκοπίας, των κιστοφορικών νομισμάτων. Το όνομα αυτών των εκδόσεων οφείλεται στην μυστική κίστη (Cista mystica), που εικονίζεται στους εμπροσθοτύπους, δηλαδή ένα πλεκτό καλάθι από το οποίο βγαίνει ελισσόμενο ένα φίδι, απόδειξη για τα λατρευτικά μυστήρια για τον του Διόνυσου. Οι οπισθότυποι των κιστοφόρων αυτών απεικονίζουν –ακριβώς όπως και στις επισημάνσεις– τόξο σε γωρυτό όπου γύρω τους τυλίγονται δύο φίδια. Είναι εμφανές η θεματική διασύνδεση αυτών των επισημάνσεων με τις κιστοφορικές κοπές.

Τα κιστοφορικά νομίσματα εισήχθησαν από τους Ατταλίδες κατά το πρώτο μισό του 2ου π.Χ. αι. στο Πέργαμο. Πρόκειται για τετράδραχμα που ζυγίζουν περίπου 12,6 γρ., κατά πολύ δηλαδή ελαφρύτερα

των τετραδράκμων της Σίδης και δεν ανήκουν στο αττικό σύστημα βάρους. Με την εισαγωγή των κιστοφορικών νομισμάτων οι περγαμννοί βασιλείς δημιούργησαν ένα κλειστό νομισματικό σύστημα στο βασίλειό τους που δεν επέτρεπε την κυκλοφορία ξένων νομισματικών αξιών, όπως αντίθετα συνέβαινε στο βασίλειο των Σελευκιδών. Η επίσημη αξία των κιστοφορικών νομισμάτων αντιστοιχούσε στην αξία ενός αττικού τετραδράκμου, παρόλο που το βάρος ήταν κατά 25% μειωμένο. Τα κέρδη, που κατ' αυτό τον τρόπο αποκομίσθηκαν από το νομισματικό μονοπώλιο εισέρρευσαν στα βασιλικά ταμεία. Όταν έγινε αυτή η νομισματική μεταρρύθμιση στο βασίλειο του Περγάμου, που εκτεινόταν στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής Μ. Ασίας, τα νομισματοκοπεία ήταν πολύ δύσκολο να εκδώσουν αμέσως μεγάλες ποσότητες νέων νομισμάτων. Η ανάγκη να χρήμα καλύφθηκε για σύντομο χρόνο με την άδεια κυκλοφορίας ξένου νομίσματος, που κατ' αρχήν επιδέχτηκε την κρατική επισήμανση. Αυτή η επιλογή επισφραγίστηκε φυσικά με αντίστοιχο πρόστιμο. Ανάμεσα σ' ένα αργυρό πέταλο και ένα –ιδίου βάρους– κομμένο κομμάτι, δηλαδή νόμισμα, υπήρχε μία διαφορά αξίας, που προέκυπτε από τα έξοδα κοπής και την ονομαστική αξία των νομισμάτων.

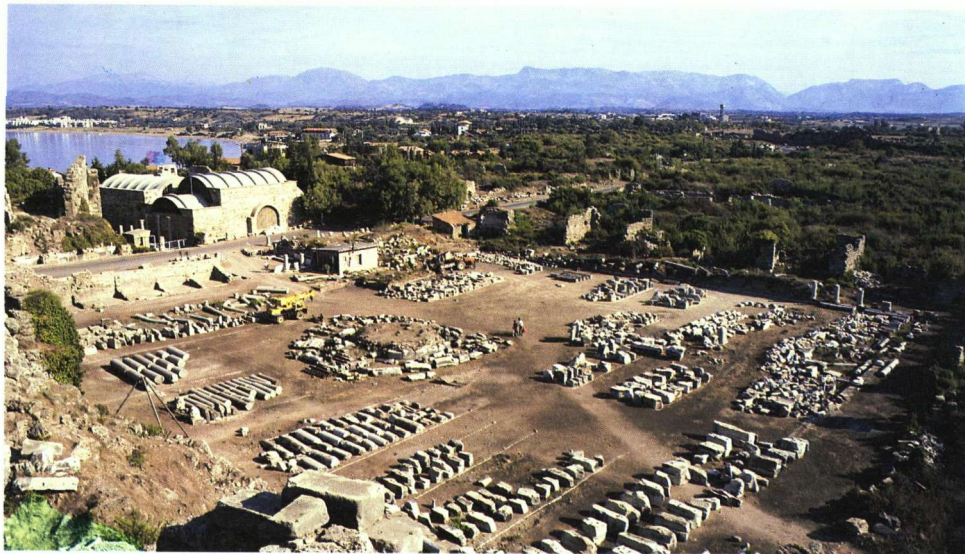
Το πρόστιμο για τις επισημάνσεις δεν έπρεπε να υπερβαίνει αυτή την διαφορά. Η κεντρική εξουσία επέβαλε τις επισημάνσεις κιστοφορικού τύπου για όλα τα ξένα νομίσματα που είχαν συσσωρευθεί στο κράτος, οπουδήποτε υπήρχαν νομισματοκοπεία. Η διαδικασία της χάραξης τεχνικά ήταν παντού η ίδια, ενώ ως μοτίβο καθιερώθηκε η παράσταση του οπισθοτύπου των κιστοφόρων. Προστέθηκαν τα αρχικά του ονόματος κάθε πόλης και στην επισήμανση, όπως ακριβώς και στους οπισθοτύπους των περισσότερων κιστοφόρων.

Από το σύνολο των 64 νομισμάτων του θησαυρού της Σίδης φέρουν κιστοφορικού τύπου επισημάνσεις τα παρακάτω: 13 από το Πέργαμο, όπως αφήνουν να εννοηθεί τα αρχικά ΠΕΡ ή ΠΕΡΓΑ (πίν. II 34)· 9 από την Απάμεια (πίν. II 36)· 8 από τις Τράλλεις (πίν. II 37)· 15 από τις Σάρδεις (πίν. II 35)· ανά δύο από το Αδραμύτιο, την Στρατονεία, την Έφεσο και την Λαοδικεία (Πίν. II 33)· τέλος παραδίδονται ανά 1 από τα Σύνναδα και τα Σάλα. Όλες αυτές είναι πόλεις που ανήκαν στην περγαμνή επικράτεια και έκοψαν κιστοφόρους για λογαριασμό της. Στις υπόλοιπες κιστοφορικές επισημάνσεις τα αρχικά πόλεων ή υπαλλήλων δεν είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν ή να ταυτιστούν. Πάντως είναι σίγουρο ότι με τις επισημάνσεις εκπροσωπήθηκαν όλες οι πόλεις που κατά τον 2 π.Χ. αι. έκοψαν νόμισμα. Μερικοί συνδυασμοί γραμμάτων που παραδίδονται σε τούτες τις επισημάνσεις (πίν. II 38, 40) είναι δυνατόν, μετά την αποκρυπτογράφησή τους να προσκομίσουν νέα ονόματα.

Ένα από τα καιρία προβλήματα που απασχολούν την Νομισματική, η ναρκητήρια χρονολόγηση των κιστοφορικών νομισμάτων, μπορεί να λυθεί με τα στοιχεία που μας παρέχει ο «θησαυρός» της Σίδης. Η άποψη για χρονολόγησή τους από το 188 π.Χ., μετά δηλαδή την ειρήνη της Απάμειας, οπότε το βασίλειο του Περγάμου επεκτάθηκε στην Μ. Ασία εις βάρος του σελευκιδικού, απορρίφθηκε από τα αποτελέσματα νεώτερης μελέτης περί κιστοφορικών κοπών και προτάθηκε ως αφετηρία τους το 166 π.Χ., έτος της νίκης των Ατταλιδών επί των Γαλιτών. Και η τελευταία άποψη αντικρούσθηκε από τη σύγχρονη έρευνα, χωρίς ωστόσο να συγκεκριμενοποιείται νέα πρόταση. Εξάλλου μία μεταρρυθμιστική νομισματική πολιτική δεν είναι δυνατόν να συντελέσθηκε σε ταραχώδεις χρόνους συρράξεων. Αρωγά στοιχεία για ακριβή χρονική οριοθέτηση των κιστοφόρων παρέχουν οι επισημάνσεις στα νομίσματα της Σίδης. Η διαδικασία επισήμανσης πάνω στα βαριά σιδητικά τετράδραχμα είχε νόημα μόνον στην περίπτωση που επιβλήθηκε στους πρώτους μήνες ή χρόνους, μετά την μεταρρύθμιση των περγαμνών βασιλέων, οπότε η πολιτεία αντιμετώπιζε νομισματική ένδεια και δεν μπορούσε να καλύψει τις ποικίλες ανάγκες της αγοράς. Σε

*Τα τείχη της πόλης με πύργο και τόξα.
Η αγορά με τα ερείπια της θόλου και της υπόστυλης αίθουσας.*

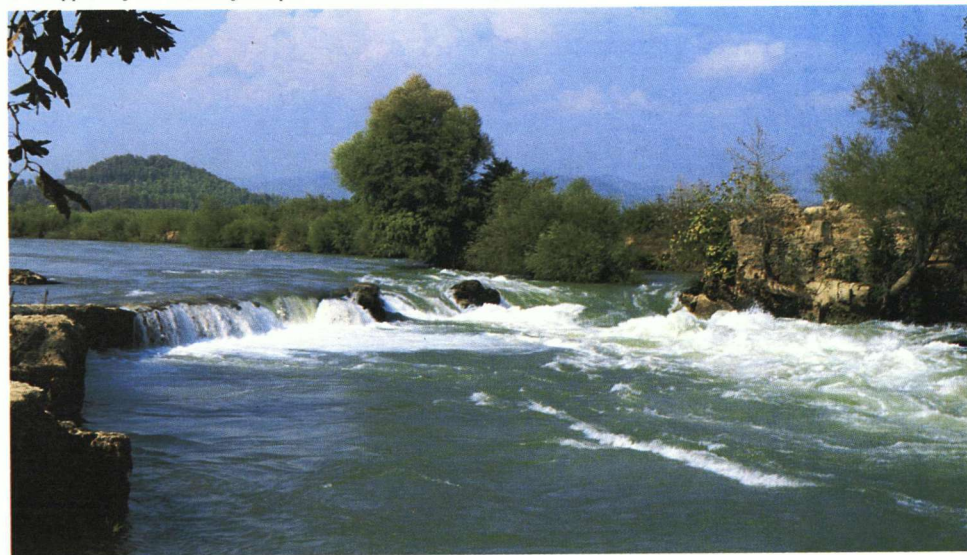
αντίθετη περίπτωση δεν θα εξυπηρετούνταν οι στόχοι του νομισματικού μονοπωλίου. Στον «θησαυρό» της Σίδης εξακριβώθηκε ότι επισημάνσεις με άγκυρα και κεφαλή Ηλίου αποτυπώνονταν στα νεότερα νομίσματα του 2ου π.Χ. αι., τα οποία είναι τα παλαιότερα του υπαλλήλου Κλευκάρη. Σε μερικές περιπτώσεις τα ίδια νομίσματα επιδέχονταν και επισημάνσεις από την Αντίφελλο, την Τελμισσό και την Πριήνη. Κανένα νόμισμα του Κλευκάρη δεν φέρει κιστοφορική επισημάνση, αντίθετα προς τα νομίσματα με τα υπόλοιπα ονόματα. Οι σπουδαίες κιστοφορικές επισημάνσεις είναι πολύ πρωϊμότερες σε σχέση με όλες τις άλλες που κτυπήθηκαν σε νομίσματα του «θησαυρού» της Σίδης. Σφραγίσαν δηλ. σιδηρικά νομίσματα που εκδόθηκαν και τέθηκαν σε κυκλοφορία πριν από την κοπή των νομισμάτων του Κλευκάρη. Αυτή η διαπίστωση ενισχύεται από την παρατήρηση σύμφωνα με την οποία πάνω σε νόμισμα με κιστοφορική επισημάνση ξανακτυπήθηκαν επισημάνσεις με άγκυρα ή σφραγίδα της πόλης Αντιφέλλου. Δεδομένης της χρονολόγησης των επισημάνσεων με άγκυρα μεταξύ των ετών 173-171 π.Χ., οι κιστοφορικές επισημάνσεις πρέπει να προηγούνται, εφ' όσον μάλιστα χρειαζόταν η παρέλευση αρκετού χρόνου ώσπου να φθάσουν από την Μ. Ασία στην Συρία. Έτσι η χρονική αφετηρία των κιστοφορικών νομισμάτων δεν εντοπίζεται στο 166 π.Χ., αλλά πριν το 173 π.Χ., επιβεβαιώνοντας την εικασία του O. Mørkholm, σύμφωνα με την οποία εντάσσονταν μεταξύ 179-172 π.Χ. Μ' αυτόν τον τρόπο προσεγγίζεται και η νομισματοκοπική δραστηριότητα του υπαλλήλου Κλευκάρη μεταξύ του 179 –το ενωρίτερο για τα κιστοφορικά –και του 171 π.Χ. – το αργότερο, οπότε εμφανίστηκε και η επισημάνση της άγκυρας στα σιδηρικά νομίσματα – μια αναχρονολόγηση δέκα τουλάχιστον χρόνων, από κείνη που επικερίρησε ο H. Seyrig.

Ο χάρτης, βλ. σελ. 42-43 δείχνει καθαρά, σε ποια έκταση κυκλοφόρησαν τα σιδηρικά τετράδραχμα, που κατά καιρούς υπήρξαν το πιο ισχυρό νόμισμα στη Συρία και τη Μ. Ασία. Αυτό δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνον από τις εμπορικές διασυνδέσεις της Σίδης. Ασφαλώς η πόλη ήταν σπουδαίο λιμάνι και οι εμπορικές σχέσεις της εξαπλώνονταν τόσο στο Αιγαίο, όσο και στην Αίγυπτο και τη Συρία. Γνωρίζουμε ότι από το λιμάνι της Σίδης εκτός από σκλάβους, μεταφέρονταν ως εμπορεύσιμα εξαγωγίμα προϊόντα είδη διατροφής και διάφορα πολυτελή αντικείμενα στο εξωτερικό, όπου αγοράζονταν με σιδηρικά τετράδραχμα. Το μεγαλύτερο μέρος των αγαθών δεν έμνε στην Παμφυλία, αλλά διοχετευόταν σε αγορές του εξωτερικού. Ξένο χρήμα έγινε επίσης δεκτό σ' αυτές τις εμπορικές συναλλαγές και διείσδυε στην Σίδη. Τα μεγάλα ποσά σιδηρικών νομισμάτων που διασώθηκαν σε σχέση με αυτά άλλων εμπορικών πόλεων, επιτρέπουν να σκεφθούμε, ότι η πόλη θέσπισε με νόμο το χύσιμο ξένων νομισμάτων και την παραγωγή σιδηρικών με ανάλογα κέρδη για το δημόσιο ταμείο της. Είναι αδύνατον να ερμηνευθούν με άλλο τρόπο οι μεγάλες ποσότητες αργύρου, που αποτελούσαν ασφαλώς προϋπόθεση για τη νομισματοκοπία της Σίδης, εφόσον, ως γνωστόν, δεν υπήρχαν επικώρια μεταλλεία αργύρου. Οπωσδήποτε θα πρέπει να γίνει αποδεκτός ο συλλογισμός του H. Seyrig, σύμφωνα με τον οποίο στην Σίδη λειτουργούσε ένα είδος νομισματικής «βιομηχανίας», που επέφερε κέρδη με την εξαγωγή του νομισματος.

Βιβλιογραφία (επιλογή): O. Mørkholm, Some Reflections on the Production and Use of Coinage in Ancient Greece, *Historia* 31, 1982, 290-305. – F.S. Kleiner-S.P. Noe, *The Early Cistophoric Coinage*, New York 1977. – G. Le Rider, *Contremarques et surfrappes dans l'Antiquité grecque*, στο: *Numismatique antique. Problèmes et méthodes*, Nancy – Louvain 1975, 27-56. H. Seyrig, *Trésors du Levant anciens et nouveaux*, Paris 1973. – S. Atlan, *Die Münzprägung des Amyntas in Side*, *Belleten* 39, 1975, 597-611. – Chr. Boehringer, *Zur Chronologie mittelhellenistischer Münzserien 220-160 v. Chr.*, Berlin 1972. – H. Seyrig, *Monnaies hellénistiques X. Sidé*, *Revue Numismatique* 5, 1963, 57-64. – H. Seyrig, *Antiquités syriennes 67: Monnaies contremarquées en Syrie*, *Syria* 35, 1958, 187-197. – R. Mowat, *Trois contremarques inédites sur des tétradrachmes de Sidé*, στο: *Corolla numismatica. Numismatic essays in honour of Barclay V. Head*, New York – London 1906, 189-207.

*Κτήριο με αυτοκρατορική αίθουσα.
Ο καταράκτης του Μέλανος ποταμού κοντά στην πόλη Μανάβγκα.*

22. Κίονας με ανάγλυφες παραστάσεις μονομάχων.

Επιγραφές, νομίσματα και πάπυροι – μαρτυρίες από την αρχαία Σίδη

JOHANNES NOLLÉ

(Μτφρ. Δ. Παπακωνσταντίνου – Διαμαντούρου)

Από τους αρχαίους συγγραφείς σπάνια μνημονεύεται η Σίδη. Για τον λόγο αυτό οι γνώσεις μας για την πόλη και την ιστορία της βασίζονται στα νομίσματα, που είναι και το κατ' εξοχήν αντικείμενο αυτής της έκθεσης, στα αρχαιολογικά κατάλοιπα και ιδιαίτερα στις επί λίθων επιγραφές. Σε πολλές περιπτώσεις – αυτό ισχύει κυρίως για τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους – μπορεί κανείς να αποκομίσει σημαντικά στοιχεία από την κοινή παρατήρηση και την σύγχρονη μελέτη επιγραφών και νομισμάτων. Οι 300 περίπου επιγραφές που βρέθηκαν στη Σίδη δίνουν μια έντονη εικόνα των λατρειών και εθίμων, των θεσμών, των σημαντικών γεγονότων της ιστορίας της πόλης, αλλά και της μοίρας των μεμονωμένων πολιτών. Υπάρχουν επιγραφές από τη Σίδη που καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα 1000 περίπου ετών. Η παλαιότερη ανήκει στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο (ύστερος 4ος – πρώιμος 3ος π.Χ. αι.) η νεώτερη στην βυζαντινή περίοδο (περί τον 6ο μ.Χ. αι.). Ενώ μερικές επιγραφές από την πρώιμη εποχή έχουν συνταχθεί στη γραφή και τη γλώσσα της Σίδης, το μεγαλύτερο μέρος είναι στην ελληνική (τη γλώσσα της Ανατολής από τον Μ. Αλέξανδρο κ.ε.). Αντιθέτως σπάνιες είναι οι λατινικές επιγραφές: προέρχονται κυρίως από ρωμαίους εμπόρους ή στρατιώτες των οποίων η γλώσσα υπηρεσίας και διαταγών ήταν η λατινική.

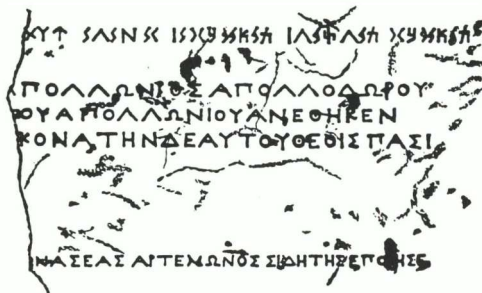
Της πρώτης επιγραφής της Σίδης αντέγραψε ο αρχιτέκτων C.R. Cockerell το έτος 1811/12. Συνόδευε τον άγγλο πλοίαρχο F. Beaufort, που διεξήγαγε υδρογραφικές μετρήσεις στα νότια τουρκικά παράλια και ενδιαφερόταν πολύ για χώρους ερειπίων. Μόνο ελάχιστες από τις επιγραφές που αντέγραψε ο Cockerell υπάρχουν ακόμη σήμερα: οι περισσότερες εντοιχίσθηκαν κατά την ανοικοδόμηση του χωριού στη χερσόνησο ή ασβεστοποιήθηκαν. Πολλές φορές ήρθαν στο φως κατά τις τουρκικές ανασκαφές των ετών 1947-1966. Κατά τη διάρκεια της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας, με την οποία η αρχαία πόλη επικοδομείται αργά αλλά ασταμάτητα, προκύπτουν συνεχώς νέα ευρήματα.

Στη συνέχεια θα παρουσιασθούν μερικές επιγραφές και ένας πάπυρος, που περιέχουν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ειδήσεις για τη Σίδη και αντανακλούν το φως τους πάνω σε μια αρχαία πόλη με πολυτάραχη ιστορία.

1. Σιδητική και ελληνική γλώσσα

Η Σίδη είναι μια πανάρχαια πόλη. Σύμφωνα με μια, όχι ιδιαίτερα αξιόπιστη, μαρτυρία στο χρονικό του Ευσεβίου, η πόλη ιδρύθηκε το 1405 π.Χ., πάνω από 650 χρόνια δηλαδή πριν από τη Ρώμη! Οι Σιδηίτες θεώρησαν το θεό Απόλλωνα ως ιδρυτή της πόλης τους. Σύμφωνα με μια άλλη παράδοση Έλληνες από την πόλη Κύμη της δυτικής Μ. Ασίας ήσαν εκείνοι που εγκαταστάθηκαν στη Σίδη. Αμέσως μετά την άφιξή τους υποτίθεται πως ξέχασαν τη μητρική τους γλώσσα και πως άρχισαν να μιλάνε κάποια άλλη, ξένη. Η ιστορία έχει ένα πυρήνα αλήθειας: οι λιγοστοί έποικοι από την Κύμη δεν μπορούσαν να επιβάλουν τον ελληνικό πολιτισμό και τη γλώσσα. Η πλειονότης του πληθυσμού ήταν και παρέμενε μικρασιατική. Μέχρι την κατάκτηση της πόλης από τον Μ. Αλέξανδρο (334/333 π.Χ.) οι Σιδηίτες χρησιμο-

ποιούσαν μια αποκλειστικά δική τους γλώσσα, που δεν υπάρχει πουθενά αλλού, με ιδιαίτερα σύμβολα γραφής. Στη γλώσσα της Σίδης είναι οι επιγραφές των πρώιμων νομισμάτων. Επίσης και στις επιγραφές των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (στροφή 4ου προς 3ο π.Χ. αι.) απαντάται η σιδηπική γλώσσα όπως ακριβώς και στο παλαιότατο από τα κείμενα που βρέθηκε ως τώρα. Σύμφωνα μ' αυτή την επιγραφή κάποιος Απολλώνιος αναθέτει «θεοίς πάσι» την «εικόνα» του (δηλαδή το άγαλμα του εαυτού του) και εξασφαλίζει έτσι την προστασία τους. Κάτω από την επιγραφή ο καλλιτέχνης που φιλοτέχνησε την «εικόνα» κάραξε με μικρότερα γράμματα την υπογραφή του. Ήταν Σιδίτης και λεγόταν Μνασέας Αρτέμωνος.

23. Δίγλωσση επιγραφή στο Μουσείο της Σίδης με κείμενο στην σιδηπική και την ελληνική γλώσσα (H. Th. Bossert, *Parola del Passato* 5, 1950, 38).

Η επιγραφή είναι δίγλωσση, δηλαδή συντάχθηκε σε δυο γλώσσες. Η κυρίως αναθηματική επιγραφή και η υπογραφή του καλλιτέχνη είναι στα ελληνικά. Ελληνική ήταν βεβαίως η γλώσσα του κάθε άλλο παρά φτωχού αναθέτη και του καλλιτέχνη. Ακριβώς από πάνω χαραχθηκε η περίληψη του κειμένου στην σιδηπική γλώσσα που διαβάζεται από τα δεξιά προς τα αριστερά. Στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους μιλούσαν ακόμη μέσα στην πόλη της Σίδης την επικώρια γλώσσα: πιθανόν οι «απλοί άνθρωποι» να καταλάβαιναν ελάχιστα ή και καθόλου τα ελληνικά. Στη συνέχεια –στα επόμενα 150 χρόνια περίπου– η σιδηπική γλώσσα σταδιακά χάνεται και υπεριοχύει η ελληνική.

Η αποκρυπτογράφηση των καταλοίπων της σιδηπικής γλώσσας είναι δύσκολη. Δεδομένου ότι δεν υπάρχουν αρκετά κείμενα είναι απίθανο να λυθούν ποτέ όλα τα αινίγματα αυτής της γλώσσας. Ως τώρα μόνον 8 επιγραφές –μερικές πολύ σύντομες– είναι γνωστές. Σ' αυτές προστίθενται τα πρώιμα νομίσματα της Σίδης, επί των οποίων υπάρχει σχεδόν μόνο το όνομα της πόλης στη σιδηπική γραφή.

Τα περισσότερα σύμβολα της γραφής είναι αναγνώσιμα. Μερικά ονόματα είναι γνωστά και έχουν ερμηνευθεί ορισμένες λέξεις. Πιθανόν η σιδηπική όπως και η κελταϊκή να ανήκουν στον ινδοευρωπαϊκό κύκλο γλωσσών του μικρασιατικού χώρου.

ΙΥΞΞΝΛΥΝ

ΞΞΝΛΥΝ
Ξ

ΙΥΤΙΣΥΡΥΝ

ΙΥΤΙΣΥΡΥΝ

24. Επιγραφές επί νομισμάτων (στατήρων) της Σίδης, 400-333 π.Χ. (H. Th. Bossert, Parola del Passato 5, 1950, 43).

25. Νόμισμα της Σίδης με θέμα την ομόνοια μεταξύ Σίδης και Δελφών: ο Απόλλων της Σίδης δέχεται ένα στεφάνι από τον Απόλλωνα των Δελφών (Συλλογή Fontana).

2. Τα Πύθια στη Σίδη

Με μεγάλη επίδειξη πολυτέλειας γιόρταζαν οι πόλεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας γυμνικούς και μουσικούς αγώνες. Στις σημαντικότερες διοργανώσεις έρχονταν αθλητές και καλλιτέχνες από όλα τα μέρη της επικράτειας για να αναμετρηθούν μεταξύ τους. Τους νικητές τιμούσαν και βράβευαν με πλούσια χρηματικά έπαθλα και προνόμια. Οι αγώνες ετελούντο ως επί το πλείστον κατά τα πρότυπα και τους κανόνες των σημαντικότερων αγώνων της μητέρας Ελλάδας, δηλ. των Ολυμπίων της Ολυμπίας και των Πυθίων των Δελφών, και έπαιρναν και τις αντίστοιχες ονομασίες. Πριν από την διοργάνωση των αγώνων οι πόλεις έστελναν πρεσβείες στην Ολυμπία και τους Δελφούς για να αναγγείλουν τα νέα Ολύμπια ή Πύθια, να αποδώσουν στους τόπους καταγωγής των αγώνων τις οφειλόμενες τιμές και να προσκομίσουν δώρα. Η Σίδη είχε οργανώσει και Ολύμπια και Πύθια. Τα Πύθια απολάμβαναν ιδιαίτερης αγάπης, γιατί ήταν αφιερωμένα στον Απόλλωνα που, μαζί με την Αθηνά, ήταν προστάτης-θεός της πόλης.

Τα Πύθια τα τελούμενα στη Σίδη αποτελούσαν τη βάση για την ομόνοια, δηλαδή την διά συνθηκών φιλία μεταξύ Δελφών και Σίδης. Υπάρχουν νομίσματα της πόλης από την εποχή του αυτοκράτορα Βαλεριανού (253-260) αναμνηστικά γι' αυτή την μεταξύ των πόλεων φιλία. Σ' αυτά απεικονίζεται ο Απόλλων της Σίδης (ντυμένος, με κλαδί δάφνης στο αριστερό χέρι) ο οποίος δέχεται από τον Απόλλωνα των Δελφών (που στέκεται γυμνός μπροστά στον τρίποδα με τον περιελισσόμενο Πύθωνα) ένα στεφάνι, σύμβολο των αγώνων (εικ. 25).

Περί τα μέσα του 3ου μ.Χ. αι. ένας επιφανής κάτοικος της Σίδης δώρισε, μαζί με τον γιό του, με την ευκαιρία της τρίτης τέλεσης των ανά τετραετία Πυθίων, έναν επίχρυσο βωμό. Πάνω σ' αυτόν γίνονταν οι καθιερωμένες κατά τη διάρκεια των αγώνων θυσίες. Του βωμού τούτου σώθηκε το μαρμάρινο «βήμα» που κοσμεύεται με ανάγλυφα και επιγραφές. Το μπροστινό τμήμα είναι πλούσια διακοσμημένο με ένα στεφάνι-έπαθλο σαν εκείνα με τα οποία έστεφαν τους νικητές των αγωνισμάτων.

26. «Βήμα» βωμού για τα Πύθια της Σίδης στο Μουσείο της πόλεως.

Πάνω σ' αυτό υπάρχει η επιγραφή *Ἱερά Πύθια*. (Οι ρωμαίοι αυτοκράτορες παραχωρούσαν στους αγώνες των πόλεων ιδιαίτερα προνόμια, τα οποία εξύψωναν την κλάση και την πολυτέλεια των ίδιων των αγώνων αλλά και των πόλεων που τους διοργάνωναν. Βέβαια υπήρχε πολιτική υστεροβουλία πίσω απ' αυτά: οι αυτοκράτορες εξασφάλιζαν μ' αυτόν τον τρόπο τη συναίεση και την αφοσίωση του ενθουσιασμένου κοινού, των αθλητών αλλά και των προβαλλομένων πόλεων). Στο βάθρο στέκονται εκατέρωθεν του στεφανιού ένας κήρυκας με κλαδί φοίνικα και ένας σαλπικτής· ο κήρυκας ανακοίνωνε τους αγώνες και εκφωνούσε τα ονόματα των νικητών, ο σαλπικτής έδινε το σύνθημα στα αγωνίσματα.

Τα Πύθια της Σίδης μας τα θυμίζουν και τα νομίσματα της πόλης από τον 3ο μ.Χ. αι. Συνήθως απεικονίζεται ένα αγωνιστικό στεφάνι πάνω σε μια τράπεζα όπου έχουν στερεωθεί δυο κλαδιά φοίνικα. Σε μερικές κοπές υπάρχει και ο Απόλλων της Σίδης, προστάτης των Πυθίων. Οι επιγραφές των νομισμάτων αναφέρουν το όνομα των αγώνων και τα αυτοκρατορικά προνόμια. Αραιά και που τα απεικονιζόμενα βάλαντια μας θυμίζουν τα πλούσια έπαθλα των νικητών. Οι αποδοτικότεροι αθλητές είχαν τη δυνατότητα, εκτός από τις τιμές, να συγκεντρώνουν και μεγάλο πλούτο.

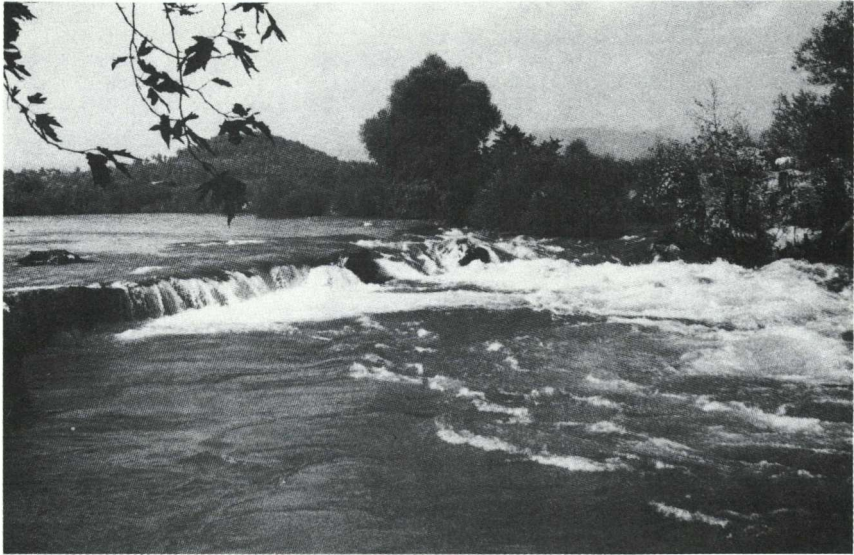
27. Νομίσματα για τα Πύθια της Σίδης (Συλλογή Weiss, Μουσείο Winterthur, SNG v. Aulock 4855).

3. Σίδη, η πόλη στον Μέλανα ποταμό

Η παραλιακή πεδιάδα της Παμφυλίας αποτελείται κατά το μεγαλύτερο μέρος της από προσχωσιγενές έδαφος. Πλούσιοι σε νερό ποταμοί από τα όρη του Ταύρου κάλυψαν την περιοχή, κατά τη διάρκεια των αιώνων, με εύφορη γη. Τα παραγωγικά εδάφη προσήλκυσαν ήδη από νωρίς εποίκους και οδήγησαν στην ίδρυση των αρχαίων πόλεων της Παμφυλίας: της Μαγύδου, της Πέργης, του Σιλλίου, της Ασπένδου και της Σίδης. Ο ποταμός στον οποίο η Σίδη οφείλει την εύφορη καλλιεργήσιμη γη της είναι ο Μέλας. Το όνομα δηλώνει το βαθύ χρώμα του πλούσιου σε νερό, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, ποταμού. Στον κατώτερο ρου του μέχρι τη σημερινή επαρχιακή πρωτεύουσα Μανάβγκατ είναι πλωτός· σ' αυτό το σημείο όμως ένας μικρός καταρράκτης εμποδίζει τον περαιτέρω πλου προς το ανώτερο τμήμα. Παραστάσεις του ποταμού υπάρχουν σε πολλά νομίσματα της Σίδης των αυτοκρατορικών χρόνων. Σε μια κοπή της αυτοκράτειρας Ιουλίας Δόμνας (193-217) ο ξαπλωμένος ποταμός-θεός στηρίζεται πάνω σε ένα αγγείο από το οποίο ρέει νερό. Στο δεξί του χέρι κρατά ένα καλάμι και στο νερό από κάτω του κολυμπούν 3 ψάρια. Νομίσματα της Σίδης με την εικόνα της Ορβιανής, της συζύγου του αυτοκράτορα Σεβήρου Αλέξανδρου (222-235) δείχνουν την προσωποποιημένη πόλη-θεά και τον ποταμό-θεό. Η πόλη-θεά

28. Νομίσματα της Σίδης με τον ποταμό-θεό Μέλανα (Εμπόριο νομισμάτων, SNG v. Aulock 4825).

29. Ο καταρράκτης του Μέλανος ποταμού, κοντά στην πόλη Μανάβγκατ.

κάθεται πάνω σ' ένα βράχο· στο κεφάλι της φέρει ένα πυργοειδές στέμμα και κρατά στα χέρια της μια δέσμη στάχυα και ένα ρόδι που μαρτυρούν τον πλούτο της Σίδης σε δημητριακά. Στα πόδια της πόλης-θεάς απεικονίζεται ο ποταμός Μέλας να κολυμπάει.

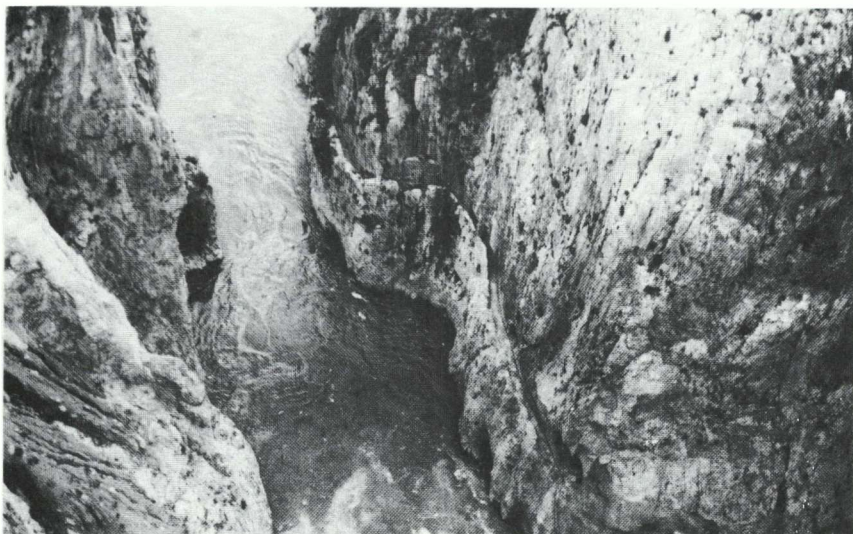
Την πόλη της Σίδης τροφοδοτούσε με νερό μια πλούσια πηγή στον άνω ρου του ποταμού. Μέσω ενός υδαταγωγού μήκους περίπου 35 χλμ., το νερό διοχετευόταν στην πόλη είτε με σκαμμένους διαύλους είτε με υδραγωγεία. Καθ' οδόν υπήρχαν διακλαδώσεις για τις ανάγκες των χωριών και για την άρδευση των αγρών. Η Σίδη εξαρτώταν από το νερό του Μέλανος δεδομένου ότι στη χερσόνησο, πάνω στην οποία ήταν χτισμένη η πόλη, δεν υπήρχαν πηγές. Βέβαια ήταν δυνατόν να αποθηκευθεί μέσα σε δεξαμενές. Το έτος 269 μ.Χ. διακόπηκε η παροχή νερού από τον Μέλανα στη Σίδη. Γοθτικές ληστρικές ορδές είχαν προωθηθεί με πλοία από τη Μαύρη Θάλασσα διά του Βοσπόρου και των Δαρδανελλίων στην ανατολική Μεσόγειο, πολιορκήσαν πόλεις, εσύλησαν αφύλακτα ιερά και λεπλάττισαν τη χώρα. Η Σίδη μπόρεσε, λόγω της πλεονεκτικής της θέσης στη χερσόνησο και προστατευμένη από το τείχος που είχε προηγουμένως επισκευασθεί, να αντισταθεί στη γοθτική πολιορκία και να αποκρούσει τις ισχυρές επιθέσεις, για τις οποίες μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν και πολιορκητικές μηχανές. Οι Γότθοι όμως κατέστρεψαν σε κοινή προς την πόλη απόσταση τον υδαταγωγό για να αναγκάσουν τους έγκλειστους να παραδοθούν. Μετά την αναχώρηση των Γόθων ένας πλούσιος Σιδίτης, ο Βρυωνιανός Λολλιανός, που προερχόταν από αριστοκρατική οικογένεια και είχε παντρευθεί μια γυναίκα από την τάξη των συγκλητικών, πλήρωσε την επισκευή του υδαταγωγού. Οι συνοικίες της Σίδης – ως τώρα είναι γνωστές 4 – ετίμησαν γι' αυτό τον άξιον άνδρα με έναν ανδριάντα μαρμάρινο, όπως επίσης και τη σύζυγό του και τον ανήλικο

ακόμη γιό του. Στη βάση ενός αγάλματος έχει χαραχθεί με μεγάλα γράμματα το τιμητικό ψήφισμα της συνουκίας των Τετραπωλειτών, που πήρε το όνομά της από μια εντυπωσιακή αιψίδα με τέθριππο (τετρά-πωλος) πάνω σ' αυτήν. Από κάτω ακολουθεί με μικρότερα γράμματα ένα όμορφο ποίημα με το οποίο επαινείται η πράξη του Βρυωνιανού Λολλιανού που, όπως και η σύζυγός του, έλαβε από την πόλη της Σίδης τα τιμητικά ονόματα που αναφέρονται στις επιγραφές: ο ίδιος χαρακτηρίστηκε ως «κτίστης» δηλ. ιδρυτής της πόλης, επειδή η αποκατάσταση του ζωτικής σημασίας υδαταγωγού ισοδυναμούσε με μια δεύτερη ίδρυσή της, η δε σύζυγός του έλαβε την επωνυμία «Πηγασίος» σε ανάμνηση του περιφρημού ίππου της ελληνικής μυθολογίας, που με ένα κτύπημα της οπλής του έκανε να ξεπηδάσει μια πηγή και να τρέξει νερό.

5 Βρυωνιανὸν Λολλιανὸν
τὸν κράτιστον δοικνάριον,
ἀπὸ ἐπιτρόπων, πρειμοπειλά-
ριον, ἔγγονον καὶ ἀπόγονον ὑ-
πατικῶν, τὸν κτίστην καὶ φι-
λόπατριν, γερούσια Τετραπω-
λειτῶν.
[Ἦλ]υθεν οὐκ ἀέκων ποταμὸς
πάλι σαΐσιν ἄρωγαῖς,
Κτίσπε, σοῖς τε πόνοις ἐς
πόλιν ἠγαθέην
10 [Ἀὐ]τὸς γὰρ πόρον αὔθις ἀκοι-
μίτοιο ρεέθρου
δειμάμενος προχοαῖς ἦγαγες
ὀλλύμενον
[Ο]ῦ Τετραπωλεῖται σε χάριν
τείουσι γεραιοὶ
εἰκόνι μαρμαρέῃ κρέσσουν
χρυσελάτου.

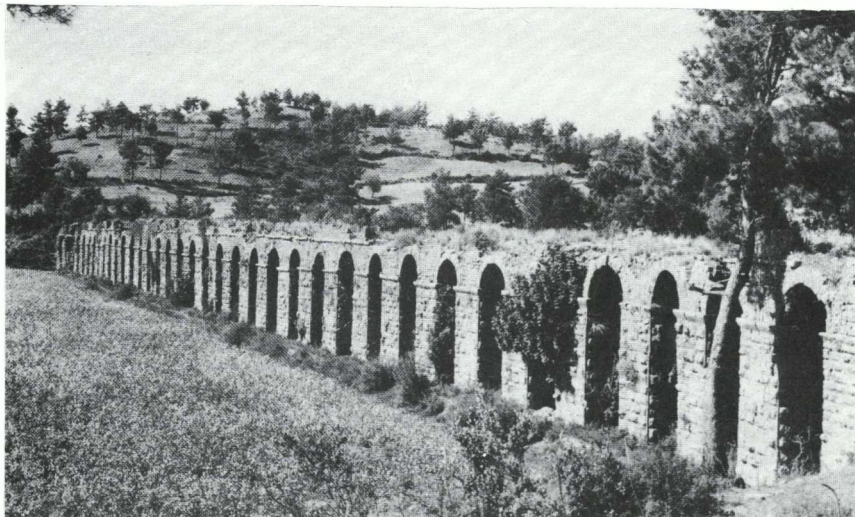

30. Τιμητικό ψήφισμα για τον Βρυωνιανό Λολλιανό.

31. Ο υδαταγωγός της Σίδης στα στενά του άνω Μελανός: από το σημείο τούτο κ.ε. έχει καταστραφεί λόγω της κατασκευής ενός φράγματος.

32. Υδραγωγείο του υδαταγωγού της Σίδης: Kirkgöz, δηλαδή Σαράντα μάτια (από τα 40 τόξα).

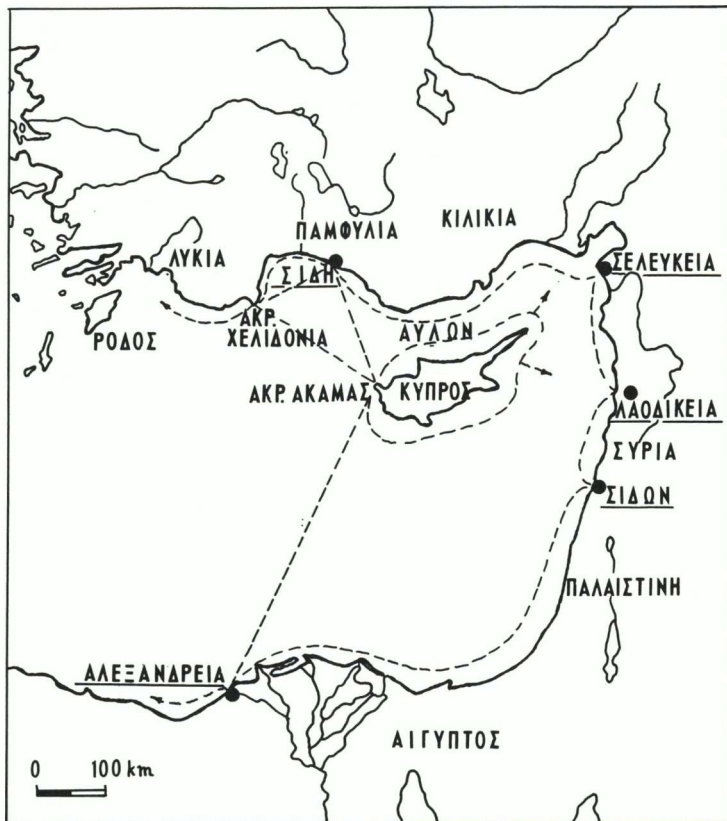

33. Τμήμα του υδραγωγείου της Σίδης πάνω από τον ποταμό Ακφαγ.

4. Το λιμάνι της Σίδης

Ο πλοίτος της Σίδης βασιζόταν στους εύφορους, καλά αρδευόμενους, αγρούς γύρω από τον Μέλινα ποταμό και στο θαλάσσιο εμπόριο. Το λιμάνι ήταν πηγή ζωής για την πόλη. Πολλές σημαντικές θαλάσσιες οδοί συναντιόνταν στη Σίδη που ήταν ένας σημαντικός μοχλός και άξονας για το εμπόριο προς την Κύπρο, την Ανατολή και την Αίγυπτο.

34. Θαλάσσιες οδοί γύρω στη Σίδη (J. Nollé, Chiron 17, 1987, 273).

Στους πολέμους των Ρωμαίων εναντίον των Περσών η Σίδη ήταν ένας τόπος μεταφόρτωσης σημαντικών για τον πόλεμο προμηθειών όπως σιτηρά, πίσσα και ξυλεία και, εκτός απ' αυτό, ένας σταθμός που τον χρησιμοποιούσαν πολύ οι στρατιώτες κατά την πορεία τους προς τις βάσεις τους στην Ανατολή. Σε

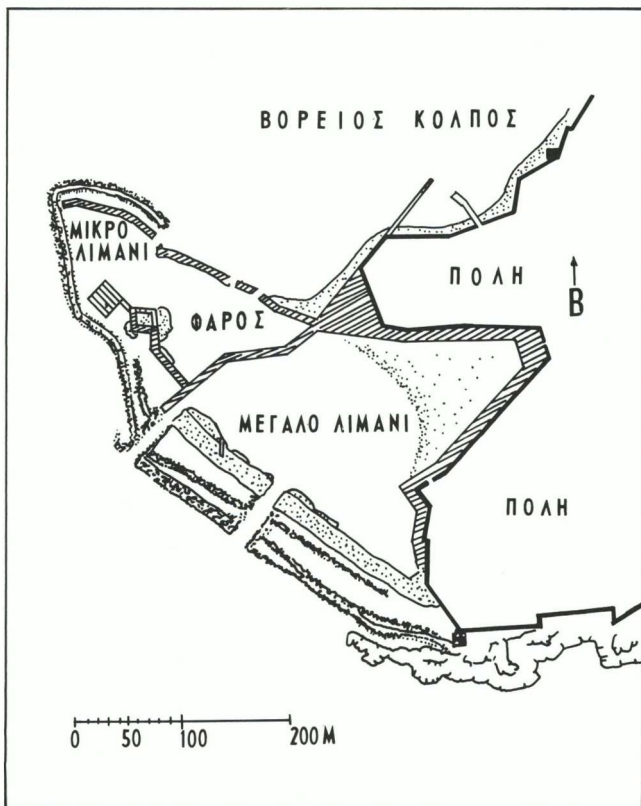

*Άποψη της αρχαίας πόλης από το θέατρο.
Το μεγάλο λιμάνι.*

35. Νομίσματα της Σίδης με σχηματική παράσταση του λιμανιού της που περιβάλλεται από κιονοσοισιχίες (SNG v. Aulock 4828 και 4857).

36. Το λιμάνι της Σίδης στην όψιμη αρχαιότητα (κατά H. Schläger και P. Knoblauch, A.M. Mansel, *Sidon*, Ankara 1978, 77, εικ. 78).

νομίματα του αυτοκράτορα Μαξιμίνου του Θρακός (235-238) και του Γαλλινού (253-268) απεικονίζεται το λιμάνι της Σίδης με τα πλοία του, περιβαλλόμενο από κιονοστοιχίες.

Το λιμάνι βρισκόταν στην άκρη της χερσονήσου. Οι Σιδήτες είχαν σκάψει εκεί μια τριγωνική «λεκάνη» και το είχαν προφυλάξει από τη θραύση των κυμάτων με ένα μώλο. Ωστόσο λόγω των ρευμάτων και των ανέμων δεν ήταν εύκολο να εισπλεύσει κανείς στο λιμάνι. Από το γεγονός αυτό προέκυψε στην αρχαιότητα η έκφραση «Μου έλαχε το λιμάνι της Σίδης» όποτε γινόταν λόγος για ένα δύσκολο και κουραστικό καθήκον. Αυτή η ρήση ασφαλώς σχετίζεται και με έναν άλλο καημό των Σιδητών σχετικά με το λιμάνι τους: είχε την τάση να γεμίζει με άμμο. Αέρας και κύματα μετέφεραν την άμμο, την οποία εναπέθετε ο Μέλας στις εκβολές του, σε μεγάλες ποσότητες μέσα στο λιμάνι. Γι' αυτόν τον λόγο έπρεπε να καθαρίζεται συνεχώς. Τις καλές μέρες της πόλης, όταν το εμπόριο ανθούσε και πολλά πλοία προσέγγιζαν σ' αυτό, οι εργασίες καθαρισμού εκτελούνταν κανονικά. Στην αρχή όμως του 4ου αι., όποτε η πόλη περνούσε μια περίοδο παρακμής, οι εργασίες παραμελήθηκαν και το λιμάνι με την πάροδο του χρόνου γέμισε άμμο. Περίπου στα μέσα του αιώνα, πιθανότατα σε σχέση με τους νέους αγώνες εναντίον των Περσών από τον Κωνσταντίο τον Β' (337-361) ένας αυτοκρατορικός διοικητής της Παμφυλίας, ο Φλάβιος Αρριανός Αλύπιος, μερίμνησε για τον καθαρισμό του λιμανιού. Ένας Σιδήτης για να τον ευγνωμονήσει έσπασε ανδριάντα με επιγραφή στην οποία χαρακτηρίζει τον Αλύπιο ως «ευεργέτην» και «κτίστην τοῦ λιμένος και τῆς πόλεως».

ΦΛ·ΑΡΗΙΑΝΟΝΑΛΥΠΙΟΝ
ΤΟΝΔΙΑΣΗΜ·ΗΓΕΜΟΝΑ
ΤΟΝΚΤΙΣΤΗΝΤΟΥΛΙΜΕΝΟΣ
ΚΑΙΤΗΣΠΟΛΕΩΣ
ΛΥΡΥΚΛΗΣΟΚΑΙΚΑΥΣΤΡΙΟΣ
ΤΟΝΕΑΥΤΟΥΚΑΙΤΗΣΠΑΤΡΙΔΟΣ
ΕΥΕΡΙ ΤΗ'Ν

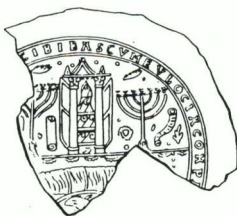
37. Τιμητική επιγραφή για τον διοικητή Φλάβιο Αρριανό Αλύπιο (G.E. Bean, *Inscr. of Side* nr. 54).

5. Σκλάβοι από τη Σίδη

Ο πάπυρος, που κατασκευάζεται από τις ίνες του γνωστού αιγυπτιακού φυτού, ήταν η σημαντικότερη γραφική ύλη της αρχαιότητας. Τον χρησιμοποιούσαν σ' όλο τον χώρο της Μεσογείου, παρ' όλα αυτά όμως αυτό το ευαίσθητο υλικό που μοιάζει με χαρτί δεν διατηρήθηκε (πλην εξαιρέσεων) παρά μόνο στην στεγνή άμμο της αιγυπτιακής ερήμου. Ελάχιστοι μόνον πάπυροι έφθασαν από άλλα σημεία του μεσογειακού κόσμου στη χώρα του Νείλου. Μεταξύ των εισαγμένων αυτών παπύρων που ανακαλύφθηκαν στην αιγυπτιακή άμμο υπάρχουν δυο που γράφτηκαν στη Σίδη κατά τον 2ο μ.Χ. αι. Και στις δυο περιπτώσεις πρόκειται περί συμβολαίων αγοράς σκλάβων. Αιγύπτιοι έμποροι από την Αλεξάνδρεια αγόρασαν σκλάβους στην αγορά της Σίδης, στη μια περίπτωση ένα κοριτσάκι 10 ετών γαλαπτικής καταγωγής, στην άλλη επίσης ένα κορίτσι, 12 ετών, από τη Φρυγία. Τα συμβόλαια αυτά συντάχθηκαν στη Σίδη τα έτη 142 και 151 αντίστοιχα. Οι δουλέμποροι τα πήραν μαζί τους στην Αίγυπτο σαν συνοδευτικά έγγραφα για το «εμπόρευσμά» τους. Ο ρόλος της Σίδης ως τόπου δουλεμπορίου είναι γνωστός και από μια σημείωση του Στράβωνα, που αναφέρει πως κατά τον 1ο π.Χ. αι. οι πειρατές της Κιλικίας είχαν το δικαίωμα να πουλάνε τους αιχμαλώτους τους ως σκλάβους στην αγορά της Σίδης. Επομένως η πόλη ήταν ήδη την εποχή εκείνη ένας σημαντικός και γνωστός τόπος δουλεμπορίου.

6. Η εβραϊκή κοινότητα της Σίδης

Μια πόλη της νότιας Μ. Ασίας σαν τη Σίδη που ήταν συγχρόνως και λιμάνι και εμπορικό κέντρο προσήλκυε βέβαια πολλούς ξένους. Οι ανατολίτες αποτελούσαν την πλειοψηφία. Ναι μεν έρχονταν και έμποροι και στρατιώτες από τη λατινόφωνη Δύση, από την κυρίως Ελλάδα και από τις πόλεις της Μ. Ασίας, όμως οι έμποροι από τις φοινικικές πόλεις, τη Συρία, την Κύπρο και κυρίως την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ήταν εκείνοι που εγκαθίσταντο κατά πλειοψηφία στην πόλη. Μια σημαντική ομάδα αποτελούσαν και οι Εβραίοι. Είναι γνωστό από πολλές φιλολογικές μαρτυρίες ότι στην Παμφυλία υπήρχαν εκτεταμένες κοινότητες της εβραϊκής διασποράς. Στη Σίδη υπήρχαν τουλάχιστον δύο συναγωγές, που μας είναι γνωστές από δύο επιγραφές της ύστερης αρχαιότητας. Στη μια γίνεται λόγος για έναν «φροντιστήν» (επόπιτο οικοδομών) της «πρώτης συναγωγής» της Σίδης. Ο Ισαάκ –αυτό ήταν το όνομα του επόπιτο– φρόντισε για την τοποθέτηση μαρμαρίνων πλακών διαπέδου. Επί πλέον μερίμνησε για τον καθαρισμό των δύο Επιτάφωνων λυχνιών και των κιονοκράνων της σκευοθήκης όπου φύλαγαν την Πεντάτευχο (Thora), αντικειμένων που ανήκουν στον συνήθη εξοπλισμό μιας συναγωγής.

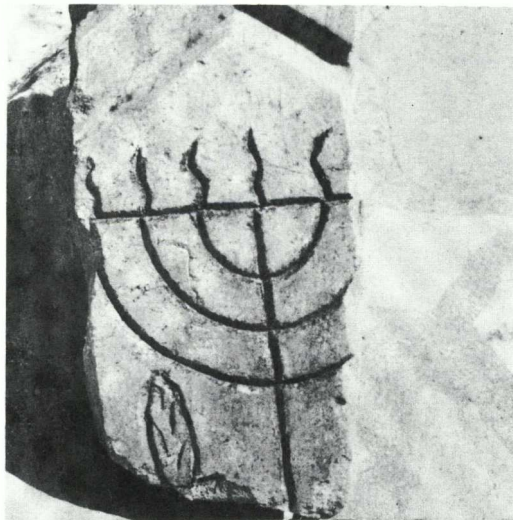
ΠΙΛΕ ΟΗΤΙ ΟΥ ΠΡΕΣΒΥΣ ΚΑΙ ΖΥΓΣ
ΦΡΟΝΤΙΣΤΟΥ ΥΕΙΟΥ ΙΔΚΩ Β
ΑΡΧΗΣ ΚΑΙ ΖΥΓΣ ΓΕΝΕΤΟΝ Η ΚΡΗΝΗ
ΕΥΝΤΩ ΜΕΣΑ ΠΩΙΝΑΣ Γ Μ Ζ

39. Χρυσό γυαλί από τη Ρώμη (πρώτο μισό του 4ου μ.Χ. αι.) στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης (Αντίγραφο κατά τον J. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, αρ. 518) με τη σκευοθήκη της Πεντατεύχου, δύο Επιτάφωτες λυχνίες κλπ.

40. Επιγραφή του Λεοντίου του «φροντιστού».

Ο «φροντιστής» μιας άλλης συναγωγής, που ονομάζεται Λεόντιος, επέβλεψε στη Σίδη την κατασκευή μιας περίστυλης αυλής με κρήνη: «κρήνη σὺν τῷ μεσαύλω». Λεόντιος είναι η ελληνική απόδοση του εβραϊκού ονόματος Ιούδας. Για τον γενάρχη Ιούδα δηλαδή αναφέρεται στην περίφημη Ευλογία του Ιακώβ ότι «σκύμνος λέοντος Ἰούδας». Αλλά και άλλοι Εβραίοι προτίμησαν την ελληνική απόδοση του ονόματός τους από το εβραϊκό πρωτότυπο. Έτσι συχνά εβραίες γυναίκες λέγονταν Ειρήνη αντί για Σαλώμη (Ειρήνη εβραϊκά) και άνδρες Ιάσων αντί Ιησοῦς ή Θεόδωρος αντί Ναθαναήλ. Το ελληνικό όνομα βοήθησε τη διείσδυση στον εξελληνισμένο κόσμο της Ανατολής και δημιουργούσε για τους Εβραίους πολίτες των πόλεων περαιτέρω δυνατότητες. Ο Λεόντιος, ο «φροντιστής» που ήταν και «πρεσβύτερος» δηλ. μέλος της γερουσίας της εβραϊκής κοινότητας της Σίδης, κατείχε το αξίωμα του ζυγοστάτη(.). Ήταν υπεύθυνος για τον έλεγχο της νομιματοκοπίας και επομένως ένας σημαντικός αξιωματούχος της πόλης. Στην αρχαιότητα έδινε κανείς συχνά στα παιδιά ονόματα, που κατά κάποιο τρόπο ταίριαζαν ή ήταν ίδια με τα ονόματα των γονέων ή πάπων. Αυτή είναι και η περίπτωση με τον Λεόντιο - Ιούδα και τον πατέρα του Ιάκωβο: σύμφωνα με την Βίβλο ο Ιούδας είναι ο τέταρτος γιός του Ιακώβου και της Λέας.

Ίσως προέρχεται από μια από τις δυο συναγωγές της Σίδης μια μαρμαρίνη πλάκα στην οποία είναι χαραγμένα εβραϊκά σύμβολα: η Επτάφωτη λυχνία (Menora) και ένα κίτρο (Ethrog) που τα έφεραν μαζί τους στην εβραϊκή γιορτή της Σκηνοπηγίας, ως σύμβολα της ελπίδας και της αιώνιας ζωής.

41. Ανάγλυφο με την Επτάφωτη λυχνία και το κίτρο από τη Σίδη.

7. Πληροφορίες από τη Σίδη

Αντίοχος ο Ζ΄ ο Σιδήτης: Ορισμένοι από τους βασιλείς της δυναστείας των Σελευκιδών δεν ανατράφθηκαν στην αυλή, αλλά σε πόλεις της ελληνικής Ανατολής. Εκεί έπρεπε να μυηθούν στην κοσμοπολίτικη και κοινωνική ζωή και να διδαχθούν πολιτισμό και επιστήμες από ικανούς δασκάλους και καθηγητές. Ο Αντίοχος ο Η΄ ο Γρυπός ανατράφθηκε στην Αθήνα, ο Αντίοχος Θ΄ ο Φιλοπάτωρ στην Κύζικο. Ο Αντίοχος ο Ζ΄ (164-129 π.Χ.) μεγάλωσε στη Σίδη και γι' αυτό έφερε την επωνυμία «Σιδήτης».

Ο Κικέρων στη Σίδη: Ο διάσημος Ρωμαίος ρήτωρ, ο Κικέρων, κατά την επιστροφή του από την Κιλικία όπου ήταν στο διάστημα 51/50 π.Χ. διοικητής της επαρχίας, στάθμευσε στις 3 και 4 Αυγούστου του 50 π.Χ. στη Σίδη. Εκεί έγραψε μια επιστολή στον Appius Claudius Pulcher που περιλαμβάνεται στη συλλογή επιστολών του "Ad familiares".

Η αυτοκράτειρα Ελένη στη Σίδη: Στη Σίδη ήρθαν στο φως δύο τιμητικές επιγραφές για την αυτοκράτειρα Ελένη (θάν. 327 μ.Χ.), την μητέρα του Μ. Κωνσταντίνου. Επιγραφές για την Αγία Ελένη είναι σπάνιες

ΕΛΕΝΗΝ
ΜΗΤΕΡΑ
ΑΥΓΟΥΣΤΩΝ

42. Τιμητική επιγραφή για την αυτοκράτειρα Ελένη (C.E. Bosch, *Inscr. von Side*, Nr. 20).

νες στην ελληνική Ανατολή, έτσι ώστε δύο αναθήματα στην ίδια πόλη να κάνουν εντύπωση. Οι δύο επιγραφές για την αυτοκράτειρα θα μπορούσαν να σημαίνουν κάποια ιδιαίτερη σχέση της με την πόλη. Πιθανόν η Αγία Ελένη να την επισκέφθηκε κατά την επιστροφή της από το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους. Σύμφωνα με μια παράδοση η αυτοκράτειρα, μετά την ανεύρεση του Τιμίου Σταυρού στην Ιερουσαλήμ, έπεσε σε σφοδρή θύελλα στο Παμφυλιακό πέλαγος. Όταν το πλοίο κινδύνεψε να βυθισθεί η αυτοκράτειρα έρριξε ένα καρφί του σταυρού στη θάλασσα. Αμέσως η θύελλα κόπασε και το πλοίο μπόρεσε να εισπλεύσει στο λιμάνι – πιθανότατα πρόκειται περί της Σίδης. Ο Παμφύλιος κόλπος (σημ. κόλπος της Αττάλειας) ονομαζόταν από κείνη την εποχή και κόλπος της Αγίας Ελένης.

Φιλονικία σε μεγάλο αρτοποιείο: Τα πιο μεγάλα από τα διάφορα επαγγελματικά εργαστήρια στην αρχαιότητα γνώριζαν ήδη την αρχή της κατανόμης εργασιών. Η αρχή αυτή εφαρμοζόταν συχνά στα μεγάλα αρτοποιεία. Σε μια σειρά παραστάσεων στο ταφικό μνημείο του αρτοποιού Eurysaces στη Ρώμη απεικονίζεται η διαδικασία της εργασίας από την αγορά του σίτου μέχρι την πώληση του ψωμιού. Στη Σίδη υπήρχε επίσης ένα μεγάλο αρτοποιείο με ευρεία εξειδίκευση των επιμέρους εργασιών. Από μια επιγραφή μας γίνεται γνωστή η διαμάχη μεταξύ δύο ομάδων εργαζομένων: εκείνων που κοσκίνιζαν το αλεύρι και αυτών που έπλαθαν τα ψωμιά. Δεν γνωρίζουμε όμως την αιτία των διαφορών τους. Οπωσδήποτε η διαμάχη εμπόδιζε την απρόσκοπτη διαδικασία της παραγωγής. Γι' αυτό δεν είναι απορίας άξιο ότι η διαφορά τερματίστηκε με διαιτησία και ότι οι δύο ομάδες έσπασαν έναν ενεπίγραφο κιονίσκο, με τον οποίο δόλωσαν ότι η ομνιότητά τους είχε αποκατασταθεί. «Άλευροκαθάρται» και «άβακίται» εκτελούσαν σημαντικές εργασίες κατά την παραγωγή του ψωμιού. Η κατασκευή ψιλού αλευριού ήταν στην αρχαιότητα μια δύσκολη διαδικασία. Ψιλό άσπρο αλεύρι μπορούσε να παραχθεί μόνο με επανειλημμένο άλεσμα και κοσκίνισμα. Ο λευκός άρτος ήταν μεγάλη πολυτέλεια. Οι αρτοποιοί καθόριζαν με την επιδεξιότητά τους σαφέστατα τον ρυθμό της παραγωγής. Η επιγραφή της Σίδης προμήθευσε στους γλωσσολόγους δυο νέες ορολογίες. Ως τώρα οι ελληνικοί όροι για τους «άλευροκαθάρταις» και τους «άβακίτας» ήταν άγνωστοι. Έτσι οι επιγραφές δεν δίνουν μόνο νέες πληροφορίες για τη μορφή της ζωής και την ιστορία της αρχαιότητας, αλλά διευρύνουν και τις γνώσεις σχετικά με τις αρχαίες γλώσσες όπως σ' αυτή την περίπτωση για την αρχαία ελληνική.

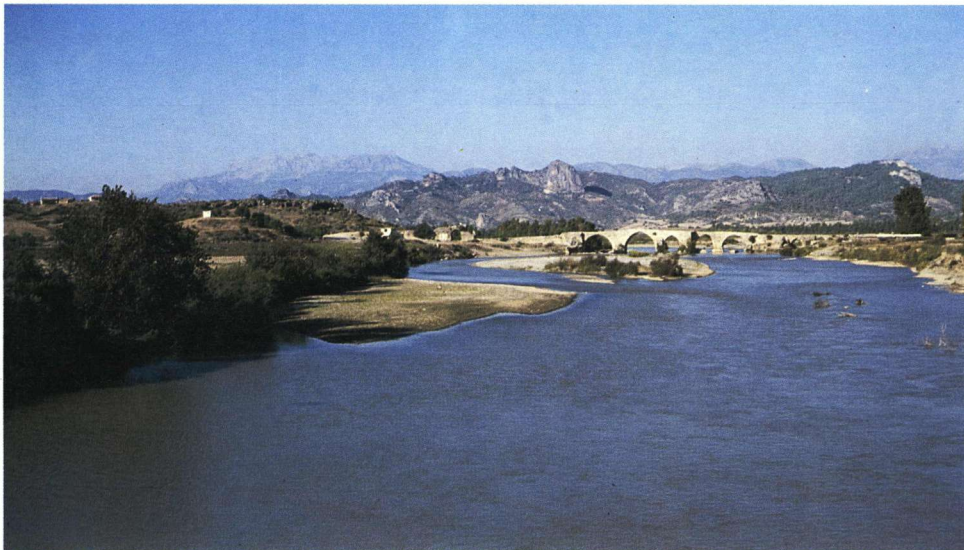
43. Αποσπάσματα από τα ανάγλυφα στο ταφικό μνημείο του μεγαλοαρτοποιών Eurysaces στη Ρώμη. (Αντιγραφή κατά A. Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst und Sitte, München/Leipzig 1885, 245*). Ο αρτοποιών Eurysaces ελέγχει την ποιότητα του ψιλού αλευριού που κατασκεύασαν οι «άλευροκαθάρται» του και ο Eurysaces με τους «άβακίτας» του.

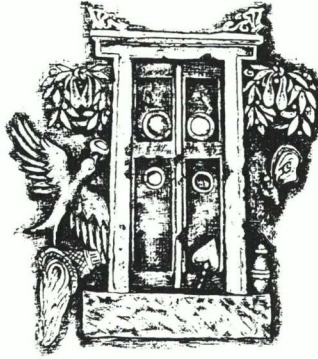
«Πεφαρμακευμένη»: Μεταξύ των επιτυμβίων σπιλών της Σίδης υπάρχει μια που ανήκει σε γυναίκα από το λιμάνι «Αίγειαί» της ανατολικής Κιλικίας. Πάνω στη στήλη αυτή μπορεί κανείς να διαβάσει: *Ἐρμιόνη Ἐρμογένους Αἰγεαῖς πεφαρμακευμένη*. Αλλά και σε άλλες επιτύμβιες επιγραφές αναφέρεται συχνά η δηλητηρίαση ως αιτία θανάτου. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται μόνο για υποψία εξ αιτίας ξαφνικού και τελειώς απρόσμενου θανάτου. Δεδομένου ότι η αιτία ενός θανάτου στην αρχαιότητα ήταν ακόμη πιο δύσκολο να εξιχνιασθεί απ' ό,τι σήμερα, υπήρχε συχνά η ομνιότητα πως ο νεκρός είχε πέσει θύμα βασκανίας –ίσως από μάγιασμα– ή ότι άνθρωποι που τον ζήλευαν του έδωσαν να πει ένα μαγικό ποτό.

Ζωφόρος με Μέδουσες από τον ναό του λιμανιού.

Γέφυρα της εποχής των Σελιζούκων πάνω από τον Μέλανα ποταμό. Στο βάθος η οροσειρά του Ταύρου.

44. Τεφροδόχος από τη Σίδη.

Πεταλούδα και πουλί της ψυχής: Σε μια τεφροδόχο από τη Σίδη είχαν τοποθετηθεί τα λείψανα γυναίκας που είχε αποτεφρωθεί. Η πρόσοψη του μικρού ταφικού μνημείου κοσμείται με ένα ωραίο ανάγλυφο, όπου απεικονίζεται μια μνημειώδης θύρα με δυο διακοσμητικές ασπίδες. Από κάτω υπάρχουν δυο κρίκοι που χρησιμεύουν ως ρόπτρα και ως λαβές για το κλείσιμο της θύρας που είναι παλαιό σύμβολο της μετάβασης από την επίγεια ζωή σε μια άλλη μορφή ύπαρξης. Δίπλα στην θύρα κρέμονται δύο στεφάνια από ελιά. Τέτοιου είδους στεφάνια έδιναν στους νικητές, αργότερα όμως και στους νεκρούς, γιατί και αυτοί θεωρούνταν νικητές: είχαν φθάσει στο τέρμα της ζωής. Πάνω στο συμπαγές κατώφλι έχουν τοποθετηθεί διάφορα αντικείμενα, που είχαν κάποια σημασία στη ζωή της νεκρής και αποδίδουν αυτά που περίμενε κανείς από μια γυναίκα στην αρχαιότητα: να είναι ωραία, κομψή και να φροντίζει τα της οικίας. Δεξιά στο κατώφλι υπάρχει ένα δοχείο για άρωμα ή αλοιφή. Στο δεξί θυρόφυλλο ακουμπά ένα ριπίδι με το οποίο όταν ζούσε αεριζόταν κομψά ή και με κάποια φιλαρέσκεια. Αριστερά ένα καλάθι με μαλλί υπαινίσσεται τις οικιακές ασχολίες. Το καλάθι απεικονίζεται αναποδογυρισμένο: ένας λεπτός υπαινιγμός του θανάτου. Προφανώς το χελιδόνι που πετάει προς τον ουρανό μόλις πριν από λίγο καθόταν ακόμη στο χείλος του καλαθιού που το έρριξε κάμω καθώς πήγε να πετάξει. Το χελιδόνι στην αρχαιότητα συμβόλιζε την ψυχή. Όπως ακριβώς το αποδημητικό πουλί, μόλις πλησιάζει ο χειμώνας, πετάει προς τις θερμότερες χώρες, έτσι πρέπει και η ψυχή, όταν λυτρώνεται από την επίγεια ζωή και τους κόπους της (= καλάθι με το μαλλί!), να τραβά προς φιλικά λειβάδια με αιώνια λιακάδα. Το χελιδόνι κρατά στο ράμφος του έναν κρίκο που πρέπει ίσως να εκληφθεί σαν ενέχυρο της πίστης των ζώντων προς τον νεκρό. Σύμβολο της ψυχής είναι επίσης και η «ψυχή», η πεταλούδα (οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν τη λέξη «ψυχή» και για την ψυχή του ανθρώπου και για το έντομο). Η μεταβολή από την άσχημη κάμπα και την άκαμπτη χρυσαλλίδα στην πολύχρωμη «ψυχή» είναι μια εικόνα για την απελευθέρωση της ψυχής από το σώμα και για την αθανασία. Ο θάνατος στην εικόνα της πεταλούδας υπολαμβάνεται ως μετάβαση από τη σκληρή και ελάχιστα ωραία πραγματικότητα σε μια χαρούμενη ζωή. Το λείψανο μένει πίσω, όπως ακριβώς το άδειο κουκούλι, όταν απελευθερώνεται η ψυχή και σαν «ψυχή» πετάει μακριά.

Έρωσ με κεραυνό: Η αγάπη ας κατακυριεύσει την οικουμένη – αυτό ήταν το όνειρο των ανθρώπων και στην αρχαιότητα. Σ' αυτή την δυστυχώς ανεκπλήρωτη ευχή αναφέρεται ένας ενεπίγραφος λίθος στη Σίδη. Χρησίμευε ως βάση για ένα μικρό άγαλμα του Έρωτα και στήθηκε κατά τη στροφή του αιώνα από κάποιο Διονύσιο όταν τελείωσε την υπηρεσία του ως «έπιστάτης» του ναού της Αφροδίτης. Ένα σύντομο ποίημα στη βάση περιγράφει το αγαλμάτιο: ένας μικρός φτερωτός Έρωσ κρατά τον κεραυνό του Διός.

κάμῃ το [.....]ις Διονύσι[ο]ς εἶσεν Ἔρωτα
 τὴν αὐτὴν [τιμὴν Παί]οι πατρὶ λαχών,
 ἐν παλάμαι με φέροντα πυριφλεγέ[θ]οντα κεραυνόν,
 4 ὄν ποτε Κύκλωπες τεύξαν ἄνακ[τ]ι θεῶν,
 Ζηνὶ βαρυβρε[μ]έται, δεικνύς ὅτι κἂν ὀλίγωι μο[ρ]ι]
 μειζότερα δύναμις γίνεται εἰ[ς] ὑπετέρυ[γ]ω[ι]
 Διονύσιος Παίονος
 8 τοῦ Πολυχάρου Μαλεις
 ἐπιστάτης γενό[μ]ενος
 Ἄφροδίτῃ

Η εικόνα του μικρού Έρωτα που κρατά στα χέρια του το πιο επικίνδυνο όπλο του ισχυρότερου των θεών, αντιπροσωπεύει, σύμφωνα με τα λόγια του ποιήματος, την απόλυτη ισχύ του μικρού θεού. Σ' ένα μύθο αναφέρεται πως ο Έρωσ έκλεψε τον κεραυνό από τον Δία όταν εκείνος έκανε έρωτα με τη Λήδα. Ο Ζεύς είχε μεταβληθεί για τον σκοπό αυτό σε κύκνο και άφησε κατά μέρος το σκίπτρο και τον κεραυνό του. Ο μικρός θεός αμέσως βρέθηκε επί τόπου, εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία και οικειοποιήθηκε το όπλο του πατέρα των θεών. Έτσι έγινε κύριος του κόσμου. Τελικά κατά τον μύθο ο Έρωσ κατέστρεψε τον κεραυνό του Δία και αφόπλισε για πάντα τον θεό.

45. Ανάγλυφο στο Επνς της Αυστρίας: ο Έρωσ κλέβει το σκίπτρο και τον κεραυνό από τον Δία.
 46. Σφραγιδόλιθος: ο Έρωσ καταστρέφει τον κεραυνό.

Ο τάφος της Ρωμάνας: «... ἐπὶ κρατὶ δὲ ἐθήκατο χρυσόν, δῶρον σωφροσύνης ἀντάξιον». Ἐξω ἀπὸ τα τεῖχη τῆς Σίδης ἀπλώνεται μια μεγάλη νεκρόπολη. Εκεί υπήρχαν κάποτε μεγαλοπρεπῆ ταφικά οικοδομήματα και σαρκοφάγοι, ἀλλὰ και ἀπλὰ μνημεῖα. Σχεδὸν ὅλα ἔφεραν ἐπιγραφές που ἀνέφεραν τουλάχιστον τὸ ὄνομα του νεκροῦ. Σε μερικές περιπτώσεις οἱ ἐπιγραφές ἦταν μεγαλύτερες και πληροφροῦσαν για τὴν τύχη του νεκροῦ, συχνά με τὴ μορφή μικρῶν ποιημάτων. Σε δυο πλάκες ἀπὸ ἀμμόλιθο που προέρχονται ἀπὸ κάποιο μνημειακὸ οικοδόμημα, εἶναι χαραγμένο ἓνα τέτοιο ἐπιτύμβιο ἐπιγράμμα για μια γυναίκα που πέθανε σε ηλικία 34 ἐτῶν. Στὸ ποίημα αὐτὸ, που ἀποτελεῖται ἀπὸ 11 ἐξάμετρος και 1 πεντάμετρο ἐπίλογο, ἡ θανούσα μιλάει στους ταξιδιώτες που περνοῦν ἀπὸ τὸ μνήμα τῆς. Ἡ νεκρὴ ἀπορρίπτει τὴ διήγηση περὶ μεταθανάτιας ζωῆς: εἶναι παραμῦθι πως οἱ ψυχές πετοῦν στον οὐρανό. Θεωρεῖ ἀχρηστο τὸ παλαιὸ ταφικὸ ἔθιμο τῆς προσφορᾶς τροφῶν και ποτῶν στον τάφο του νεκροῦ. Ἡ ἀναμμένη νεκρική πυρὰ εἶναι καμένος κόπος ἀπὸ ἀγάπη. Ἡ βουβὴ πέτρα με τὴν ἐπιγραφή εἶναι πολὺ πιο χρήσιμη. Τουλάχιστον διατηρεῖ τὴν ἀνάμνηση τῆς νεκρῆς με τὸ να διηγείται τὴν μοῖρα τῆς. Ἡ θανούσα λεγόταν Ρωμάνα και ἦταν σύζυγος κάποιου Ζωσιμίωνος. Ἡ Ρωμάνα ἀγαποῦσε τον σύζυγό τῆς και του χάρισε παιδιὰ. Ὁ Ζωσιμίων ἦταν ἓνας ἐξέχων και ευπλόηπος ἄνδρας στη Σίδη, γιατί κατείχε τὸ τιμητικὸ ἀξίωμα του αυτοκρατορικοῦ ἱερέα που προϋπέθετε πλοῦτο και προβολή. Προήγαγε τὴ σύζυγό του σε «ἀρχιέρεια» που τον συνόδευε ὅλες τὶς τελετές. Για τὴν Ρωμάνα ἡ εορταστικὴ ἐμφάνισή τῆς κατὰ τὴ διάρκεια μουσικοῦ ἀγῶνα, που γινόταν στη Σίδη κάθε 4 χρόνια, υπήρξε τὸ ἀπόγειο τῆς ζωῆς τῆς. Φοροῦσε ἓνα πορφυρένιο φόρεμα και ὁ σύζυγός τῆς τοποθέτησε ἓνα χρυσὸ στέμμα στο κεφάλι τῆς. Ἡ Ρωμάνα χαρακτηρίζεται τὸ χρυσὸ αὐτὸ κόσμημα σαν δίκαιο τίμημα για τὴν ἀγάπη τῆς προς τον ἄντρα τῆς: του ἦταν πιστὴ σαν χρυσός.

2 φασί τινες νεκῶν μετὰ πούλων δ'χλον βίοτιο
 πωτᾶσθαι ψυχὰς πλατὺν ἥερα: τοῦτο δὲ μῦθος,
 4 πάντα γάρ, ὅσα φέρεις βρώμης χάριν, ἐστὶ κενὴ φλόξ,
 στήλη δ' εἴ τι λαλεῖ, σειγῶσα φέρει, τίς ὑπῆρχον
 ἢ βίοτον ἴππων δολίκευσα φόβοισι φιλάνδροις:
 6 Ῥωμάνα φιλέουσα τρόποις ἴσα Ζωσιμίωνα.
 οὔτ[ι] γὰρ εἰς εὐνὴν μόνον ἦγαγε μῆτερα παιδων,
 8 ἀλλὰ και εἰν θυμέλαισι κλυταῖς φέρειν ἀρχιέρειαν
 φάρεσι π[ο]ρφυρεοῖς, ἐπὶ κρατὶ δὲ θήκατο χρυσόν,
 10 δῶρο[ν] σωφροσύνης ἀντάξιον. ἦν μετὰ μοῖραν
 τέσσαρα καὶ τριάκοντα πόνοισιν ἔτη διαβᾶσαν
 12 θήκατο Πλουτῆος οὐκ ἐθέλων με δόμοις.

Ἐνας βωμός για τον Αἰγύπτιο θεὸ Σάραπι. Ἡ Σίδη διατηροῦσε πολὺ στενές οικονομικές σχέσεις με τὴν Αἰλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου. Πολλοὶ ἔμποροι ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴ μητρόπολη ἔρχονταν στη Σίδη και ἀγόραζαν σκλάβους, ξυλεῖα, φάρμακα και διάφορα τρόφιμα και τερψιλαρτύγια. Ἀντιθέτως γίνονταν και εἰσαγωγές προϊόντων ἀπὸ τὴν Αἰλεξάνδρεια στη Σίδη, γιατί υπήρχε στην πόλη του Νείλου μια πολὺ ἐξελιγμένη χειροτεχνία που εἰδικευόταν στην κατασκευή λεπτουργημάτων. Οἱ καλές σχέσεις μεταξύ Σί-

ΔΙ Η ΛΙΩ Ι
 ΜΕΓ ΑΛΩ Ι
 ΣΑΡΑ ΠΙΔ Ι
 ΚΑΙ ΤΟΙ ΣΣΥΝ
 ΝΑΟΙ Σ ΘΕΟΙ Σ
 ΤΗΝΕ Σ ΤΙΑΝ
 ΣΩ ΣΙΩΝ
 ΡΗΝΑΙΟΥ

47. Επιγραφή για τον Σάραπι.

48. Άγαλμα Σαράμιδος.

δης και Αλεξάνδρεια επισεγάσθησαν με μια ομόνοια. Οι Αιγύπτιο έμποροι, εκτός από χρήματα και εμπορεύματα, έφεραν μαζί και τους θεούς τους στη Σίδη. Οι πιο σημαντικοί απ' αυτούς, η Ίσις και ο Σάραπις βρήκαν πολλούς οπαδούς και μεταξύ των Ελλήνων. Μαρτυρία για τη λατρεία του Σαράμιδος στη Σίδη αποτελεί ένας ωραίος βωμός των αρχών του 2 μ.Χ. αι., που τον ανέθεσε ένας άνδρας ονόματι Σώζων.

Ο Σαράπις – σύνθεση των Ώσιρις και Άπις – έγινε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους μια από τις σημαντικότερες θεότητες της Αιγύπτου και ειδικά της Αλεξάνδρεια, όπου βρισκόταν ο κυριότερος ναός τους. Ο Σάραπις είχε αποκτήσει στον εξελληνισμένο κόσμο της Ανατολής τη χαρακτηριστικά του ουράνιου θεού Δία (γένια, σκίπτρο) και του θεού του κάτω κόσμου Άδη (Κέρβερος, μάδιος στο κεφάλι). Τέλος ταυτιζόταν και με τον Ήλιο και κατ' επέκταση με τον κύριο του σύμπαντος Κόσμου, με έναν οικουμενικό θεό. Ο Σάραπις εκτόπισε άλλους θεούς δεδομένου ότι οικειοποιήθηκε τα χαρακτηριστικά τους. Οι θεότητες που λατρεύονται και αναφέρονται μαζί του στις επιγραφές είναι η Ίσις, ο γιός της Ώρος (Αρποκράτης) και ο υπηρέτης της ο Άννουβις, που είχε κεφάλι τσακαλιού.

Σημειώσεις – Βιβλιογραφία: Από τη θέση αυτή επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην Deutsche Forschungsgemeinschaft για την υποστήριξη των εργασιών μου στην Τουρκία, στον S. Sakin για τη βοήθειά του κατά την διάρκεια του ταξιδιού μου, στον P.R. Franke για την πρόσκληση συμμετοχής στην έκθεση και ιδιαίτερα για την γενναιοδωρη υποστήριξη των νομισματικών μου εργασιών. Οι H.R. Baldus και M.G. Schmidt έκαναν εύστοχες παρατηρήσεις για το κείμενο τούτο. Ευγνωμοσύνη επίσης εκφράζω στις διάφορες δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές (C. Fontana, P. Weiss) στις οποίες οφείλω τις πληροφορίες για αδημοσίευτα νομίσματα της Σίδης.

Οι επιγραφές της Σίδης δημοσιεύθηκαν σε 3 δύσκολα προσελάσιμες δημοσιεύσεις: C.E.Bosch στο: A.M. Mansel – C.E. Bosch – J. Inan, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947, Ankara 1951; G.E. Bean στο: A.M. Mansel – G.E. Bean – J. Inan, Die Agora von Side und die benachbarten Bauten. Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948, Ankara 1956; G.E. Bean, The Inscriptions of Side, Ankara 1965. Σημαντικά είναι τα σχόλια του L. Robert, Inscriptions grecques de Side, Revue de Philologie 32, 1958, 15 – 53. Για τη σιδητική γλώσσα πρβλ. S. Atlan, Die Münzen der Stadt Side mit sidetischen Aufschriften, Kadmos 7, 1968, 67 – 74; G. Neumann, Zur Entzifferung der sidetischen Inschriften, Kadmos 7, 1968, 75 – 93; C. Brixhe, L'alphabet épichorique de Side, Kadmos 8, 1969, 55 – 84; G. Neumann, Die sidetische Schrift, Annali della Scuola Normale superiore di Pisa 8, 3, 1978, 869 – 886. Για τους αγώνες στη Σίδη: P. Weiß, Ein agonistisches Bema und die isopythischen Spiele von Side, Chiron 11, 1981, 315 – 346; J. Nollé, Pamphylistische Studien 3: Der Agon Mystikos in

Side, Chiron 16, 1986, 204 – 6 και Pamphyliche Studien 9: Olympia in Side, Chiron 17, 1987, 254. Για τον Μέλανα ποταμό πρβλ. L. Robert. Documents de l'Asie Mineure Méridionale: Le fleuve Melas etc., Genf/Paris 1966, 46 – 52. Για το υδραγωγείο: H. Fahlbusch. στο: Die Wasserversorgung antiker Städte, Mainz 1987, 218 – 221. Για το λιμάνι: L. Robert, Hellenica 5: Le port de Sidè, 67 – 76; P. Knoblauch, Die Hafenanlagen und die anschließenden Seemauern von Side, Ankara 1977; J. Nollé, Pamphyliche Studien 10: Die Blütezeit der Stadt Side in der 2. Hälfte des 3. Jhs. n. Chr., Chiron 17, 1987, 254 – 264. Σκλάβοι από τη Σίδη: D. Hagedorn, Papyrus Turner nr. 22; J. Nollé, Pamphyliche Studien 4: Die Stadt Lyrbè auf einem ägyptischen Papyrus, Chiron 16, 1986, 206 – 208. Η αυτοκράτειρα Ελένη στη Σίδη: J. Nollé, Pamphyliche Studien 5: Stürme auf dem Pamphylichen Meer, Chiron 16, 1986, 209 – 212. Για τη διαμάχη στο αρτοποιείο: J. Nollé, Die Eintracht der Mehlsieber und Brotformer in Side, Epigraphica Anatolica 1, 1983, 131 – 140. Πεταλούδα και πουλί της ψυχής: J. Nollé, Grabepigramme und Reliefdarstellungen aus Kleinasien: Eine Aschenkiste aus Side, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 60, 1985, 126 – 133 και για τη Ρωμάνα: 117 – 121.

Προσθήκη: Για τον Έρωτα: J. Nollé, Eros mit dem Blitz, Epigraphica Anatolica 4, 1984, 17-26. Για τη γλώσσα: Cl. Brixhe – G. Neumann, Die griechisch – sidetische Bilingue von Seleukeia, Kadmos 27, 1, 1988, 35-43.

Εκδότης: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Τίτλος του πρωτοτύπου:

SIDE: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei.

(Εκδότης: Saar LB, Landesbank Girozentrale, Saarbrücken – Institut für Alte Geschichte der Universität des Saarlandes)

ISBN 960-7094-77-8

©: Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Αθήνα 1990.

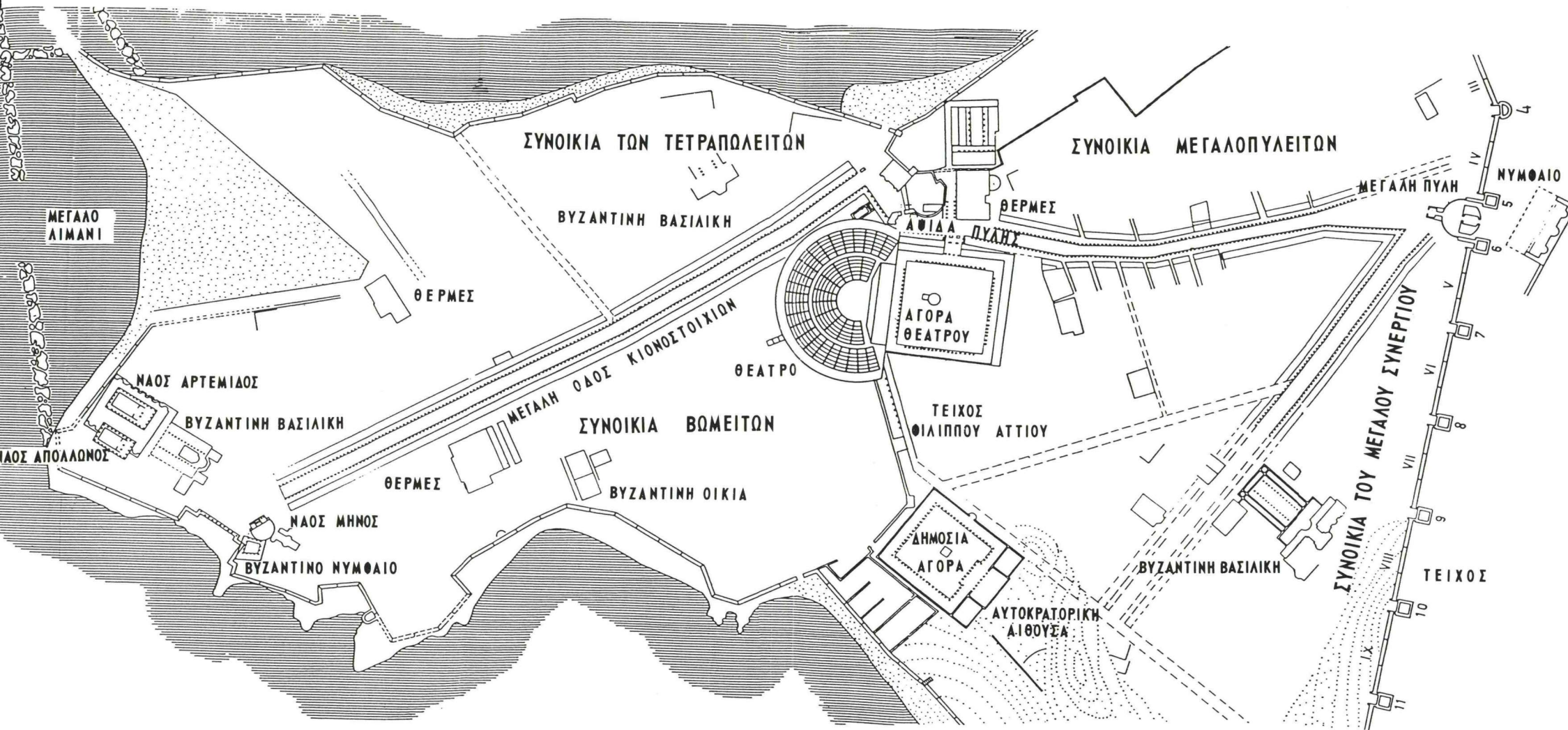
Μετάφραση: Κατερίνη Λιάμπη – Δέσποινα Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου

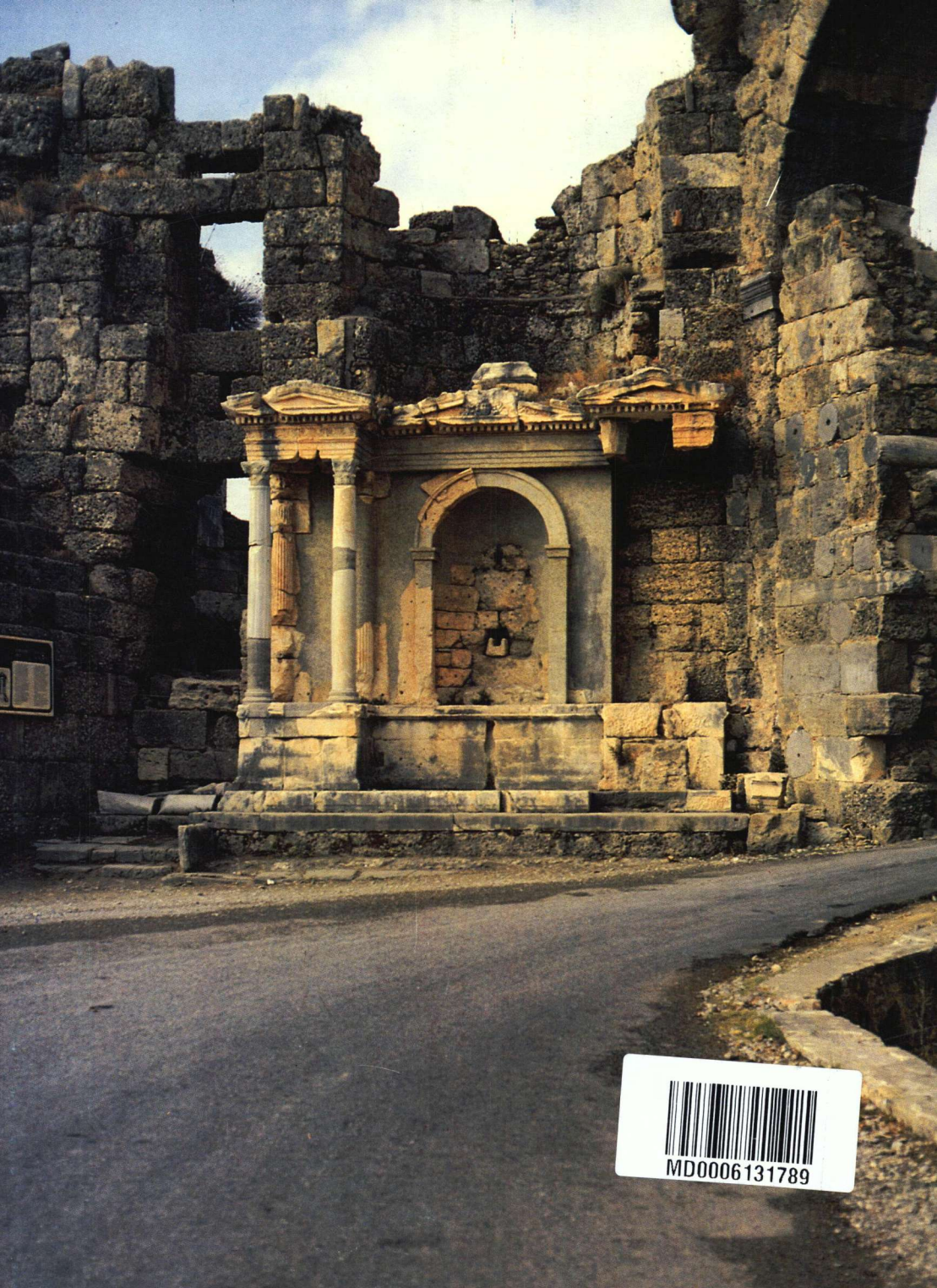
Επιμέλεια σχεδίων για την ελληνική έκδοση: Σοφία Ζουμπάκη

Εκδοτική παραγωγή: Επτάλοφος ΑΒΕΕ, Αρδηντού 12-16, Αθήνα, Τηλ.: 921.7513

Οπισθόφυλλο: Το μνημείο του Βεσπασιανού που μετατράπηκε αργότερα σε κρήνη

Χάρτης του ανασκαφικού χώρου της Σίδης (κατά A.M. Mansel, Die Ruinen von Side, Berlin 1963).

MD0006131789